

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

КНІЖЕЧКА
о Чтєніи Священ[наго] Писанія,
наречєнна
ЖЕНА ЛОТОВА

Текст взято з видання:

Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 779 - 829 с.
ISBN 978-966-372-330-3

КНИЖЕЧКА
о Чтѣніи Священ[наго] Писанія,
наречѣнна
ЖЕНА ЛОТОВА

Любѣзный Дрѹже Михайле¹!

В сáмом Открѣтіи Намѣстничества Хáрковскаго², во Врѣмя непрестáнных Óсѣнных Дощѣй, прогоняя Скѹку, написáл я сію Книжицу в Монастырѣ Сѣннѣанском³. Сей Монастырик подарил Печѣрской Лáурѣ святыи Іустын, Митрополита Бѣлагородскій⁴, в котóром он чáсто уединялся рáди Гóрних Вертоградов и Чистаго Нѣба. Брат мой, Іустин Звѣряка⁵, бывшій тогда Игѹменом, не могá чѹствовать Вкѹса в ЖЕНѣ моѣй ЛОТОВОЙ. Однакъ был Тѹпóграфом и забавлялся Книгами Ёллинскими и Римскими. Но ты, Любѣзный Дрѹже, имѣеши Вкус не Звѣрскій. Мóжно ли мнѣ не сказáть о Тебѣ (в Полѹночном Канóнѣ пѣрваго Глáса):

“Явился еси Авраáму, Чистѣйшую Часть Богослóвія показуя”⁶.

Всѣ богослóвствуют, но не по Авраáмску. Всѣ вкушáют и жукѹт, но не по Іáковлю Сýну.

“Іѹдо, Сýне мой! Тебе похвалят брáтія твоѹ...”⁷

“Зѹбы Его, пáче Млекá”⁸.

Кто мóжет поминáть Жѣну Лóтову, аще не бѹдет Бог с ним? “Пóмни, де, Послѣдняя твоѹ...”⁹ А Послѣднее видѣ есть Чтó ли Оно, áще не Конѣц и Вѣчность? “Пóмни Послѣдняя твоѹ”¹⁰, сирѣчь Слѣдующее за Дѣлами твоими. Все нáше ищезáет, а на Мѣсто Тѣни Вѣчность... О Вѣчносте! Ты Едіна еси и Свѣт нам и Пáмьятъ. Безслáвен Судія, не пóмнящій Тебѣ! Безпáмятен Тебѣ забывшій Богослóв! О Вѣчносте! Мáти тебѣ Пáмьятъ, а Ты Ея Мáти... Спáящій на Бібліи, Книжниче мой, скажи мнѣ, Ктó ли? и Чтó ли гнѣздится в Пáмьяти твоѣй? Кáя Рѣчь и кáя Невѣста живѣт и образѹется в твоѣм сем, всѣх Морских и Вóздушных Бездн ші́ршем, Зерцáлѣ? Чтó то плѣняет и веселит твою и Вселѣнную Царіцу? Кѹю Царіцу? Пáмьятъ (говорю) твою? Пожáлуй, скажи!..

Отвѣщáет Книжник. Тфу! Как не знáть Сего? Рáдуга во Óблакѣ, Красáвица в Зѣркалѣ, а прекрáсный Нáркисс мой¹¹, Мір сей видимый во Очáх моих, бѹдьто в двоих Зѣркалушках, смóтрит на себе, амѹрится и любѹется сам собóю непрестáнно...¹²

А сверх сего, ничегó ли тебѣ на Пáмьятъ не прихóдит?

Отвѣт. Да Чтó ли Другóе Какóе прійдѣт? Видѣ, что видиши, то и пóмниши... О Друг ты мой! Знал я Сіе прѣжде твоего Отвѣта. Знáю, что ты весь, как Нáркисс твой во Водáх, потопился в Налічность¹³. А Пáмьятъ твоѹ гдѣ? Во мнѣ! Чтó ли она пóмнит? Все! Как же пóмнит? Видѣ Все твое и весь твой Вздор (хáос¹⁴) торчит под Нóсом твоим. Вся твоѹ Рѹхлядь, весь Болвáн твой, Мір сей, лежит на Очáх твоих, гнѣздится в твоих Зѣніцах. То Едіно тóчію пóмнится, что Заóчное. Гдѣ ѹбо твоѹ Пáмьятъ? Видѣ у тебѣ нѣтъ Ничегó

Забчнаго. И нынѣ к чему она тебѣ? Скажи мнѣ: гдѣ такое Око, чтоб не было ему на Чтѣ-либо смотрѣть? Не может убо быть и Памѣть, когда Нечево ей помнѣть.

Пожалуй, не мучь мене!¹⁵ (просится Книжник). Я видѣ помню Все Тѣе, Что здѣлалось Вчера... Обѣднѣй! с твоею Вчерашнею Памѣтїю...

Вчера сіе твое уже прошло. Погибла купно со твоим Вечером и Памѣть твоя. Все Тѣе есть то твоѣ Вчера, что уже ищѣзло, отцвѣло и не узнает Мѣста своего¹⁶. Аще Земля твоя есть Ничтѣже, како и не Памѣть? Вот! се она от Земли Земная твоя Памѣть, послушай! “Лице Господне на твор[ящія] Злая, еже потребити от Земли (зависящу) Памѣть их”¹⁷. Пожалуй, проснися! Не весь погружайся в Зѣмлю! Приложи к ней и То, ЧЕГО не видиш. А приложиш, если вспомниш. Тѣм онѣ Великое, чем Нетлѣнное. Нетлѣнное, яко невидное. Кто бо может растлѣть Заочное и Невидное? И Что есть Святое, аще не удаленное от Тли? Сія же то есть Истинная Памѣть: признатѣ, обнятѣ и принятѣ в Памѣтное наше Зерцало Тую Святыню, которая утаѣнна, то есть от Тли удаленна, и паче Сѣнца сіяет, то есть Всѣм Вся оживляет.

“Пойте Господѣви, Преподобныи Его,
и исповѣдайте Памѣть Святыни Его”¹⁸.

Видиш ли, что Святыня и Памѣть не разлучна Дружка? А ты Еѣ привязал до проклятія Земли.

Святыня и Памѣть двойна сія Луча есть Невечерняго Сѣнца. Святыню Вѣра видит, Надѣжда надѣется, Любѣвь объѣмлет Сѣрдцем, а Памѣть памѣтует. Четыре сіи Духи суть Едино с Вѣчностью, с Бѣздною Нетлѣнія, с Апокалифным Градом, с незаходимым Сѣнцем. Видиш дым? вспомни Огнь¹⁹. Видиш Мыр сей? вспомни Вѣчность. Что есть Мыр сей? Дым Вѣчности. Вѣчность есть Огнь Все ядущій.

Глуп Ловец на Слѣд звѣает. Ёлень в Памѣть не приходит. А Слѣд ведѣт до Ёленя.

Буй Книжник на Болван смѣтрит. Вѣчность в Памѣть не приходит. А Стѣзи до Ея ведут.

“Стѣзи твоя в Водах многих”²⁰.

Бібліа есть Стѣзи Егѣ. А ты в Стезях поглубился. Но проснися и припомни. Куда сіи Слѣды ведут? Куда сіи Нѣги несут? Вот куда! Наум спѣвает:

“Се на Горѣх Нѣги! (Чіи Нѣги?)”²¹

Благовѣствующаго и возвѣщающаго Мир”²².

Видиш? На Горѣх твоей Ёлень. К нему сіи Слѣды ведут. К нему сіи Нѣги несут. Возводѣ же Памѣть на Горы. Оттуда приходит Помош.

Что есть Лѣтова Жена? Слѣд! Куда Она тебе ведѣт? Туда, куда сама идѣт. Идѣт туда, куда смѣтрит. Куда смѣтрит, там Ея Мысль. Она оглянулась в Содѣм. Жена и Содѣм есть Тѣ же. Содѣм значит То, Что Тайна²³. Вот куда Жена привела! в Содѣм. А Содѣм же куда ведѣт? Туда, куда Дым восходит. Дым Егѣ восходит в Нѣбо. Дым егѣ поднялся в Гѣру. Дым, Чад, Дух, Мысль,

Толк есть Тó же. Видиш? куда ведёт Содóм? Женà и Содóм суть Нóги. Видиш, что идёт на Гóры?

“Се на Гóрах Нóги!..”²⁴

Но и Горà Слѣд есть Божій. А куда она возвóдит? На Сіон Гóру возвóдит. Но Сіон Горà Земнàя. Она возвóдит к Небéсной. Сіон на Град призираёт. Небéсна Горà на весь Мыр. Там-то твой Лот обитаёт! “Горà Сіон, в нейже вселился еси”²⁵. Гдѣ же наш Сіон Небéсный? Сóнце на весь Мыр взираёт. Вот тебѣ Горà Небесна! Сóнце истинный Содóм есть. Лóтова есть Женà Сóнце. В сем Болвãнѣ Лот сокрылся. Видит Его Пáмьятъ чиста. Зрит на Егò святà Вѣра. Сóнце Содóм, а Он Сигóр²⁶. Сóнце Жупель, он Өіміám. Сóнце Пékло, а Он Росà. Сóнце западёт под Зéмлю. В Пáмьятъ вѣчную бóдет Лот. Он тебѣ Отéц и Жених. Купідон и вѣтхій Дѣньми²⁷.

ПРИМѢТА 1-я

О наставникѣ

Проходить Море сїе, великое и пространное²⁸, за руководством Ангелов Божіих должно. Таков вождь был Рафаил Товїи.

Ангел, Апостол и истинный Богослов есть то же. Но по чему знать, кто от Бога послан? Слушай Іеремїю. Гл[ава] 23, с[тих] 22.

“Аще бы стали в Совѣтѣ моем, слышаны сотворили бы словеса моя и отвратили бы людей моих от пути их лукаваго и от начинаній лукавых”²⁹.

Видиш, что Посланник от Совѣта Божїя есть тот, кто толкует к нравоученію, паче же к Вѣрѣ, без коей и добродѣтель – не добродѣтель. Таковы суть: Василій Великій³⁰, Іоанн Златоустый³¹, Григ[орій] Назіанзын³², Амвросій³³, Іерóним³⁴, Августїн³⁵, Папа Григ[орій] Великій³⁶ и сим подобные³⁷. Сїи-то могли с Павлом сказать:

“Мы же Ум Христов имами”³⁸.

Богословїа учит, или цѣлїит, самыя тайныя в душѣ начинанїя, совѣты и мысли.

“Растлѣша и омерзиш[ася] в начинан[їих]”³⁹.

Начинанїе, начало, совѣт, “λόγος”⁴⁰ и Бог есть то же. От совѣта, или главы, как от источника, всѣ наши дѣла наружу происходят. Если Совѣт добр, то и плоды добрые.

И так Богословїа есть не иное что, как искорененїе злых Мыслей, или, как Павел говорит, началов и властей⁴¹. Вить если два суть человекà, перстный и небесный, в том же человекѣ, то и два начàла: одно Зміино, или Плотское, другое Божїе.

В протчем, тѣ искореняют худыя Мысли, а на то Мѣсто насѣвают слово Божїе, сѣмя всѣх добрых дѣл, о коих можно сказать:

“Начат Ёисус творити же и учити”⁴².

Любовь одна Ангелскій язык дѣлает дѣйствительным⁴³.

ПРИМѢТА 2-я
О симпатіи, или сострастіи, между
чтецом и наставником

Начало всему и вкус есть Любовь. Как пища, так и наука, не действительна от нелюбимаго. И так с помянутых Ангелов избрать для себе одного, кой паче прочих понравится. Откусать нѣсколько каждого или нѣкоторых с них. В то время вдруг к одному особое движеніе почувствуешь. Одну Мάνну всѣ сїи ядят⁴⁴: хорош во всѣх помянутых вкус, но разный.

ПРИМѢТА 3-я
О отверженіи свѣцких Мнѣній

Приступая к небесным оным Писателям, должно принять чистительныя Пилулы и всѣ старинныя с глупаго Общества водхненныя мнѣнія так изблевать, как Израиль ничего не взял от разореннаго Іерихона, а если что удержал, за то был казнен. Если в море для измытія итить, так на что удерживать мірскую грязь? Муж двоедушен есть искушитель, дух пытливый⁴⁵, хром на обѣ ноги, ни тепл, ни хладен⁴⁶. Муж нейтральный есть непріятель дѣлу, а Библиа есть то тяжёлое дѣло Богу с смертными. Сей-то род людей вопрошает Бога:

“Жив ли в руках моих воробей?”

“Жив, если не задавиш”, – отвѣчал Бог.

“Не искушиши Господа Бога твоего”⁴⁷.

ПРИМѢТА 4-я
О страшной опасности в чтеніи

Но понеже, по Августиновому слову, не точію в свѣцких дѣлах, но и в самом Раѣ слова Божія скрыты находятся Діаволскія сѣти⁴⁸, длятого с великим опасеніем поступать должно, дабы при самом чтеніи и поученіи в ЗАКОНѢ Вышняго не вплутаться нам в силѣ лукавое, по примѣру Іудыну.

“По хлѣбѣ вніде в него Сатана”⁴⁹.

А вот тѣ сѣти! Сребролюбіе, честолюбіе, сластолубіе, тщеславіе... Сїи всѣ Духи возвращаются в землю свою⁵⁰, то есть к Брюху и к плоти, откуда нас СЛОВО Божіе вывести единственно намѣренно.

Коль многих погубила грязь Лотова пїянства? Безчисленных растлил яд Давидова прелюбодѣйства, а в старости его – мнимый Дур дѣволжства. Не менѣе яда в повѣстях о Сынѣ его. Читаем о ревности Иліиной и острым нож на ближняго. Слышав о Іезекїиной болѣзни, раздражаем страх смертный и наше Суевѣріе. Богатство Іовлево – жадными, а Благородность Авраάмова дѣлает нас тщеславными.

Лазарево воскресеніе, слѣпых прозрѣніе, свобода бѣсноватых совѣм нас превращает в плотомудрствующія скоты. Самое сїе Зерно Божіе, сирѣчь слово сїе “ВѢРА”⁵¹, соблазняет нас, повергая на стѣхи внѣшняго Міра. Отсюда-то уповаем на плоть и кровь святых⁵², надѣемся на тлѣнь и клятву,

обожаем вещество в Ладанѣ, в свѣчах, в живописи, в образах и церемоніях⁵³, забыв, что, кромѣ Бога, ничтоже Благо и что всякая внѣшность есть тлѣнь и клятва. Кратко сказать, вся Библиа преисполненна пропастей и соблазнов. “Сей лежит на паденіе”⁵⁴, и весь сей путь ея Іерихонскій воздушными осажден разбойниками⁵⁵. Скажем с Давидом:

“На пути сем... скрыша сътъ мнѣ”⁵⁶.

Слышал ты о мытарствах⁵⁷? Так вот они! В протчем они есть небыль. Помяни, что Библиа есть Еврейская Сфинкс⁵⁸, и не думай, будто об ином чем, а не о ней написано:

“Яко Лев рыкая ходит,
искій, кого поглотити”⁵⁹.

Помни, что опасное дѣло встрѣчаться с Голіаѳом. Щаслив, кому удалось раздрать Льва сего и обрѣсти в жестком нѣжное, в горком сладкое, в лютости Милость, в Ядѣ ядь, в Буйствѣ вкус, во смерти жизнь, в безчестіи славу...⁶⁰ Но, как притча есть: не всякому по Якову⁶¹, сіестъ по Сампсону, удастся.

ПРИМѢТА 5-я. О чтеніи в мѣру

Весьма помнить должно увѣщаніе Сирах[ова] Сына:

“Мнози пресыщеніем умроша”⁶².

Затѣм, как можно, стараться в мѣру кушать, не обременяя желудка мыслей наших. Здоровой и чистой вкус малым доволен, а засоренная Глотка без мѣры и без вкуса жерет. Длѣсего-то не велит Бог святить себѣ скотов, не имѣющих жванія⁶³. Много жрать, а мало жевать – дурно. Многія, к тому разномысленныя чтущіи Книги, не будет благоучоным⁶⁴.

Когда наш вѣкъ или наша страна имѣет мудрых мужей гаразда менѣе, нежели в других вѣках и сторонах, тогда виною сему есть то, что шатаемся по безчисленным и разнородным книг стадам – без мѣры, без разбору, без Гавани.

Больной разных Тварей беспокоит, а Здоровый одною ядью сыт. Скушай одно со вкусом, и довѣет. Нѣтъ вреднѣе, как разное и безмѣрное. Пивагѳор, ражжевав един Треугольник, сколько насытился⁶⁵? Давид, раскусив едину стѣнь Ковчега, сколько просвѣтился? Даже скакаше играя⁶⁶. Ражжуй одну преславную Славу, и во многія обители Божіею сего Лабіринѳа⁶⁷ отверзется тебѣ вход и Исход⁶⁸. Преславная Слава, Слово Божіе и Мысли Его есть то же.

“Преславная Глаголашася в тебѣ, Гр[аде] Б[ожій]”⁶⁹.

“По всей земли Слава твоя”⁷⁰.

Раскуси одну точію, напримѣр сію СЛАВУ:

“Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”⁷¹.

Или сію: “Птицы да умножатся на земли”⁷².

Или сію: “Слетѣша Птицы на тѣлеса растѣсанная”⁷³.

Или сію: “Седмъ юниц во юницах людских”⁷⁴.

Или сїю: "Очи твои, яко Голубины"⁷⁵.
 Или сїю: "Не вѣм Орла, парящаго к солнцу"⁷⁶.
 Или: "Твоим ли повелѣніем возносится Орел?"⁷⁷
 Или: "Подѣях вас, яко на крилѣх Орлих"⁷⁸.
 Или: "Призовет (Бог) от восток птицу"⁷⁹.
 Или: "Глас Горлицы слышан в земли нашей"⁸⁰.
 Или: "Да станет Солнце⁸¹! и ста солнце"⁸².
 Или: "Дондеже пришедши, ста верху, идѣже бѣ отроча"⁸³.
 Или: "Вознесе Сампсон на верх Горы врата градныя"⁸⁴.
 Или: "Возмите врата князи ваш"⁸⁵.
 Или: "Врата сїа затворенна будут"⁸⁶.
 Или: "Да хвалим будет во вратѣх Муж ея"⁸⁷.
 Или: "Се Лѣствица утвержд[ена] на земли"⁸⁸.
 Или: "Желѣзо не взыйдет на главу мою"⁸⁹.
 Или: "Всплывѣ желѣзо"⁹⁰.
 Или: "Что есть Чел[овѣк], яко помниши Его?"⁹¹
 Или: "Взятся от земли живот Его"⁹².
 Или: "Един есмь аз, дондеже преиду"⁹³.
 Или: "Преидем до Виѳлеема"⁹⁴.
 Или: "Не изыйдеши, Боже, в силах наших"⁹⁵.
 Или: "Премудрость во исходѣх поется"⁹⁶.
 Или: "Возвеселися Неплѣды не раждающая"⁹⁷.
 Или: "Созиждутся Пустыни твоя вѣчныя"⁹⁸.
 Или: "Дщери твоя на рѣмѣх возмутся"⁹⁹.
 Или: "Будут царіе кормители твои"¹⁰⁰.
 Или: "Приступите ко мнѣ, погублѣши сердце"¹⁰¹.
 Или: "Ниже хребты их, и высота быше им"¹⁰².
 Или: "Узриши задняя моя"¹⁰³.
 Или: "Помни послѣдняя твоя"¹⁰⁴.
 Или: "Полижут персть, аки Змїеве"¹⁰⁵.
 Или: "Яко Ластовица, тако возопїю"¹⁰⁶.
 Или: "Быше Ефрем, яко голуб безумный, не имый сердца"¹⁰⁷.
 Или: "Кто преиде на ону страну моря и обрѣте премудрость?"¹⁰⁸
 Или: "Звѣзды возсіяша в хранилищах своих"¹⁰⁹.
 Или: "Сонїя узрят"¹¹⁰. "На забрала востекут"¹¹¹.
 "Глубоко сердце Человѣку, и кто познает є?"¹¹²
 "Вода глубока совѣтъ в сердцѣ МУЖА"¹¹³.
 "ЧЕЛОВѣК насади Виноград"¹¹⁴.
 "Подобает вам родитися свѣше"¹¹⁵.
 "Дал бы тебѣ воду живу"¹¹⁶.
 "Ангел Господень возмущаше воду"¹¹⁷.
 "Иже первѣ влазаше... здрав бываше"¹¹⁸.
 "Познася има в преломленїи Хлѣба"¹¹⁹.
 "Змїя возмут"¹²⁰. Языки возглаголют новы"¹²¹.

“Востани и ходи¹²². И вскочив, ста и хождаше”¹²³.

“Востани спяй, и воскресни от мертвых”¹²⁴.

“Даны быша Женѣ два крила Орла великаго”¹²⁵.

Кто развяжет хоть одну связь,

В том блещит Израилскій Глаз.

Кто премудр (тот) и сохранит сѣя¹²⁶. Сирѣчь примѣтит, соблюдет, постигнет и размыслит¹²⁷. Когда слышиш сѣе: “Поминайте жену Лóтову”¹²⁸, не долѣет вспомнить одно тое, что была жена у Лота. Сѣя такая пища есть гладная, тощная, не сытостная, худая, кратко сказать, пустый Колос и худая Корова от сна Фараонскаго¹²⁹ и суеты мѣрскія. Но должно размыслить и припомануть тое, куда ведет разумы наши сей солёный Болван¹³⁰? Что то внушает нам не вкусная и буѣя сѣя Корова?

Не обращай сердцем твоим в Содом алчныя тлѣни и суеты¹³¹, не опочивай здѣ в смертной сѣни, но в предняя простирайся на Гору с Лóтом и тако тецѣ, да постигнеши¹³² соль и нетлѣнную Силу тлѣни сея, и СЛАВУ воскресенія Ея, да то, что посѣянно в тлѣни, встанет в нетлѣни¹³³, да воспоеши:

“Востани СЛАВА моя”¹³⁴.

“Един есмь аз, дондеже преиду”¹³⁵, и будеш блаженный оный Странник и Пришлец, о коем вопрошает Прозорливый Варух:

“Кто преиде на ону страну моря и обрѣте ю?”¹³⁶

Сѣе-то значит поминать. “Поминайте жену Лот[ову]”¹³⁷. Сирѣчь: ражжуйте, раскусите, растолочте, разбійте и сокрушите Идола сего, раздерите Льва сего Діавола, и сыщите внутрь его сокровенную ядь и сладкій сот вѣчности, безвѣстная и тайная Премудрость Божія, о коей Исаіа: “В сокровищах спасеніе наше”¹³⁸.

Из двоих Естеств состоит СЛОВО Божіе.

“Единою Глагола Бог, но двойное слышно”¹³⁹.

Двѣ страны имѣет Библейное Море. Одна страна наша, вторая Божія. На нашем Брегѣ кóлосы пустые, а коровы худыя, обон-пол же Моря и клáсы добры, и Юницы избранны. Наш брег и бѣден, и гладен, заморскій же есть доброй надежды Гáвань, лоно, или Залив Авраамлій¹⁴⁰, мѣсто злачное¹⁴¹, гдѣ весь Израиль пасется и почивает, оставив на голодной сторонѣ Содомлян.

“Кто преиде на ону страну Моря?”¹⁴²

А вот кто! “И полещу и почію”¹⁴³.

“Аз уснух, и спях, и востах”¹⁴⁴.

Вот и Дѣвица! “Под сѣнь ЕГО вожделѣх и сѣдох”¹⁴⁵. Почивай, душа моя, мудрая Дѣво! не бойся¹⁴⁶.

“Аще поспиши, сладостно поспиши”¹⁴⁷.

О Раю мой, Раю! мы тебе почитаем, но не разумѣем. Ах! с толком нужно вкушать СЛОВО Божіе. Зубами Сына Ыаковля жевать должно.

“Їудо¹⁴⁸! возлег уснул еси, яко лев”¹⁴⁹. И не дивно: Мог он ражжевать и обрѣсти себѣ сладость покоя.

“Яко Рай сладости, Земля пред лицем ЕГО”¹⁵⁰.

И всѣ оныя имѣютъ Ёдыны Зубы, о коихъ написано:

“Якоже Утро, разліются по Горамъ людѣ мнози
и крѣпцы, подобны имъ не быша отъ вѣка”¹⁵¹.

“Праведникъ держаетъ, аки Левъ”¹⁵².

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”¹⁵³.

Вся тварь есть сѣнь привидѣнія, а Богъ есть Дух Вѣдѣнія¹⁵⁴. Вотъ тебѣ два
Хвалынскаго МОРЯ¹⁵⁵ Берега! Сѣверный и Южный.

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”¹⁵⁶.

Слышиши мрачное привидѣніе¹⁵⁷? Вспомни чрезъ сей мракъ свѣтъ вѣдѣнія¹⁵⁸.
Осязаешь не чувственный солоный Кумиръ, для чего чрезъ сію примѣту не
взойдетъ тебѣ на сердце Соль нетлѣнія и вкусъ Вѣчности¹⁵⁹? Видиши Сѣверный
Берегъ, помяни на немъ Южный невидный: “Отъ Юга прійдетъ Богъ”¹⁶⁰. Уготовь
Пасху. Витѣ здѣсь не нажиться. Не ногами преидеши, ни Кораблемъ, ни
Крылами. Самъ Господь восхититъ сердце твое и представитъ отъ смерти къ
жизни¹⁶¹, отъ буйства – въ разумъ и Судъ.

“Путь бо Господень есть Судъ и Милость”¹⁶².

Если зриаешь на Жену сію, почто прелюбодѣйствуешь въ сердцѣ твоёмъ¹⁶³?
Почто почитати на плоти и крови ея мыслиши? Для чего не размыслиши, что
плоть и кровь нѣсть Царствіе небесное¹⁶⁴, нѣсть покой и сладость, но
мертвый сей Болванъ, сѣнь и привидѣніе, а сія Примѣта ведетъ тебѣ къ мѣткѣ
своей, къ Мужу своему, дабы не съ нею, но съ нимъ тебѣ почитать и наслаждаться:

“Потребилъ еси всякаго любодѣющаго отъ тебѣ”¹⁶⁵.

Развѣ жъ великое есть нѣчтось Мужъ ея Лотъ? О другъ мой! Когда Сынъ
Авраамль¹⁶⁶, великъ есть Человѣкъ Христосъ, тогда Его жъ Братаничъ Авраамль,
малое ли нѣчтось тебѣ мнится быти? О всемъ родѣ семъ дерзновенно скажемъ:

“Родъ же Его кто исповѣсть?”¹⁶⁷

Лотъ есть оный ЧЕЛОВѢКЪ, о коемъ написано:

“Въ оню Муру твоего течетъ”¹⁶⁸.

За нимъ-то чистыя Дѣвы текутъ изъ сѣвернаго Брега на Горы Кавказскія, да
ушійются и почіютъ:

“Ушійются отъ тука Дому твоего”¹⁶⁹.

Лотъ есть одного рода съ Смѣрною, сіесть тукъ или клей изъ Ароматныхъ
древъ. Вотъ Премудрость Божія! “Яко Смырна, издахъ благовоніе”¹⁷⁰.

“Смѣрна и Стѣкти, и касія отъ ризъ твоихъ”¹⁷¹.

Еллинскій гласъ Стѣкти¹⁷², а Еврейски ЛОТ¹⁷³. СТАКТИ – не благій ли Духъ? а
Духъ благій не то же ли, что Богъ? Шабѣшъ? Здѣсь почіемъ!

...“И полещу, и почію”¹⁷⁴.

“Господь пасетъ мя”¹⁷⁵. “На мѣстѣ злѣчнѣмъ всели мя”¹⁷⁶.

“ПОМИН[АЙТЕ] ЖЕНУ ЛОТОВУ”¹⁷⁷.

О жена, жена! Ты и горестъ, и сладость моя. Живиши и умерщвляеши...
Если бы мы тебѣ такъ любили, какъ твой сладчайшій Мужъ ЛОТЪ, якоже и
ХРИСТОСъ Церковь свою, никогда бы мы не разлучали, яже Богъ сочета¹⁷⁸.
Тайна сія велія есть...¹⁷⁹ А нынѣ холодно и несмысленно любя, а безтолково
и безпамятно помяная тебѣ, не вспомнимъ о Мужѣ твоёмъ, раздѣляя не-

раздѣльную Двоицу и забыв Совѣтъ Божій: “СЫНЕ ЧЕЛОВѢЧ, да не сотвориши чад по плоти”¹⁸⁰.

И невозможно, чтоб сія Ёва не вкусила смертных плодов и не породила Чад в погубленіе¹⁸¹ тогда, когда станут с нею амѹриться подлѹя, плотоядныя и Хамскія онѹя сердцѹ, кои описанны так:

“Полижут персть, аки Змѣеве, плѣзуще по земли”¹⁸².

“Увѣждѹ, яко пепел сердце их, и прелщѹются”¹⁸³.

“Врази его персть полижут”¹⁸⁴. “Смерть упасет их”¹⁸⁵.

“Яд Аспидов под уст[нами] их”¹⁸⁶. “Гроб отверст Горт[ань] их”¹⁸⁷.

“Изми мя, Господи, от чел[овѣка] лук[ава]”¹⁸⁸. “В сердцѹ и в сердцѹ глаголаша злая”¹⁸⁹. Как так? А вот как! Принесли с собою злость в сердцѹ своем, затѣм не нашли доброты и в сердцѹ жены Лѹтовы, кромѣ глаголов потопных и языка Лстива¹⁹⁰, с коим пришли. До доброты же онѹя, яко сокровенныя, не добрались:

“Вся слава Дщере Царевы внутрь”¹⁹¹.

И се-то тѣ Содѹмляне, бродѹщѹе по окѹлицѹм Града.

“Преславная Глаг[олашася] в тебѣ, граде Божій”¹⁹².

“Марія соблюдала вся глаг[олы] в сердцѹ своем”¹⁹³.

Да как же им и наитить? Вить “глубоко сердце”, а паче оному Человѣкѹ¹⁹⁴: “Взѹтся от земли живот его”¹⁹⁵. А их дѣло ползѹть и кушѹть Землю вся дни живота своего¹⁹⁶. Смерть им – хлѣб, а Мати – ночь.

“Взалчут на вечерь и обѹйдут Град”¹⁹⁷.

“Проклят ты паче всѣх скотов!”¹⁹⁸

“Проклят Ханаан Отрок!”¹⁹⁹

“О несмысленная и Косная сердцем!”²⁰⁰

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛѹТОВУ”²⁰¹.

О прекрасная моя и Благословенна в женах Неплѹды²⁰²! Не могу в сытость намыслиться о тебѣ, толь сладка мнѣ память твоя, память Лѹтова. Седьмѹ мужей и 7000 имѣла еси и нынѣ имѣеши, но всѣ Прелюбѹдѣи, кромѣ Сына Товѹтына, а Рафайлова Друга Товѹи. Сей накадил Невѣстник и Ложницу твою Ёимѹамом и благоуханным Чадом²⁰³, восходящим от сладчайшѹи Памяти о Мужѣ твоѹм, да “в память вѣчную будет Праведник”²⁰⁴, преспал с чистою Невѣстою не зазорно и цѣломудренно, внѣ Бѣсовскаго идолскаго смрада, обрѣтшѹи, как в рыбѣ печѹнку, внутрь Царскѹи сеѹ Дщери Славу еѹ, Касію и Стѹкти в ризах еѹ²⁰⁵; воздвиг чада не в рабство, но в свободу²⁰⁶, кои не от похоти Женскѹи, ни от похоти Мужескѹи, но от Бога родишасѹ²⁰⁷, как здѣлал онѹи Пророк:

“От днѣсь дѣти сотворю, яже возвѣстѹтъ правду твою, Господи, спасеніѹ моего”²⁰⁸. “Аз уснух...”²⁰⁹

Скажите мнѣ, кто у вас человек, бояйсѹ Господа²¹⁰? Кто? Не Ханаан отрок²¹¹ и хлѹпец, но прямой Муж онѹи:

“Господѣ с тобою, Мужу сильный”²¹².

Есть ли кто из числа оных мужей?

“Мужіе, любите своя жёны”²¹³.

“Аз же глаголю во Христа и во Церковь”²¹⁴.

Так возлюбите со мною Неплодящую сію.

“Возвеселися, Неплоды, не раждающая!”²¹⁵

Если ж сія не нравится, кромѣ Ея, суть множайшія дщери Царскія. Кія? А вот оныя! Ёудіѳ, Руѳъ, Рахиль, Ревѣкка, Сарра, Анна, мати Самуилова, Любезная Давиду Авигѣа, Далида Сампсѳонова, Ѳамарь, Есфирь, а Ёву ты забыл? и не читал ли ты, что Ангелы Божіи амурились со дщерьми человѣческими²¹⁶? Сіи-то Дѣвочки согрѣвали старость Давидову²¹⁷. С тѣми же любился и Сын его, и во одной хвалит всѣх в концѣ Притчей²¹⁸. Всѣ сія жёны амурятся и раждают не на долних Сѣверных Брегах и полях, но на Горних стремін Черкѣских верхах²¹⁹, в безпечных мѣстах райских; и о сих-то Еленіцах стязует Бог у Ёва:

“Аще уразумѣл еси время рожденія Коз,
живущих на Горах каменных?”²²⁰

Там-то обновляется орляя юность Давиду²²¹. Возрастают новые рога и ему, и Козам. Там и Евангелскія Еленіцы: Елисавет и возшедшая в Горняя Маріам. Туда же поднята Петром и Тавіѳа, сирѣчь сѣрна, сайгак²²². Туда отсылает Ангел и Мироносиц. Кратко сказать о всѣх: да не растлится Дѣвство их²²³.

“Даны быша Женѣ два крила Орла великаго”²²⁴.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”²²⁵.

Что ж ты думаеш, о Амурник мой?

“Не суть совѣты мои, якоже Совѣты ваши”²²⁶.

Знай, друг мой, что Библіа есть НОВЫЙ МІР и Люд БОЖІЙ, Земля живых²²⁷, СТРАНА и ЦАРСТВО ЛЮБВИ, Горній ЁРУСАЛИМ, и, сверх подлаго Азіатскаго, есть ВЫШНІЙ²²⁸. Нѣт там вражды и раздора.

Нѣт в оной Республікѣ²²⁹ ни старости, ни пола, ни разнствія. Все там общее. Общество в любви. Любовь в Богѣ. Бог во обществѣ. Вот и Колцо вѣчности²³⁰!

“От человѣк сіе не возможно”²³¹.

Брось думать, что Ева старуха или чужая жена. Сіи думы суть от Берегов Содомлянских²³².

“Грозд их грозд желчи”²³³.

Сей-то корень выспр прозябает, многих оскверняя²³⁴. И не многіе ли осквернились, начитав Лотова пїянство²³⁵? “Вся убо чиста чистым”²³⁶.

“Но осквернися их ум и совѣсть”²³⁷.

Плюнь на бабскія и дѣтскія сказки, не вѣрными Чтецами и на ложь плотоядными Зміями отыгаемую, растлившими Еву, обращающими лукавое свое воспятъ в Содом Око, на свою Блевѳтину²³⁸.

“Взалчут, яко Пес”²³⁹.

А ты, друг мой, поспѣшая и не осматриваясь ниже в право и лѣво²⁴⁰, иди в Горняя со тѣнѣмъ, куда тебе зовет не обманщик Змѣй, но прозорливый Захари́а:

“О! О! Бѣжите от земли сѣверныя”²⁴¹, и Иса́а:

“Отступите, отступите, изыйдите отсюда”²⁴².

“Прійди, да покажу тебѣ суд Любодѣйцы великія”²⁴³.

“Яко от вина ярости любодѣянія своего напои вся языки”²⁴⁴. “О Граде кровей! весь лживый, полн неправды...”²⁴⁵ Глас бичей, и Глас труса Колѣс, и Конника текуща, и Колесницы шумящія...²⁴⁶ Открою задняя твоя к лицу твоему и покажу языком срамоту твою, и царствам Безчестіе твое...²⁴⁷ Положу тя в Притчу. Возвергу на тя огнушеніе по нечистотам твоим”²⁴⁸.

“ПАДЕ, ПАДЕ СОДОМ”²⁴⁹.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”²⁵⁰.

Но, о друг ты мой! Прежде приберись и утотуйся для Сина́йскія Оныя Горы, сладким дымящіяся оным дымом нашего Лота: “Христово Благоуханіе есмь”²⁵¹.

Пожалуй, будь мудрою дѣвою, если хочеш быть в Кáнѣ Галилейской и преображенного из огнушенных сих (мочащих к стѣнѣ Градской²⁵²) псов урины, и жезлом Мойсейским услажденного насладиться М҄СТА. Заплачь, о Іереміе, яко “Оскудѣша добрыя Дѣвы”²⁵³.

Но ты веселѣе воспой, о Иса́е:

“Свѣтися! свѣтися, Горній Граде!”²⁵⁴

“Возведи окрест Очи твои и виждь”²⁵⁵.

“Се Дщери твоя на рамѣх возмутся!”²⁵⁶

“Кїи суть? иже яко облацы летят и яко Голубы со птенцы ко мнѣ”²⁵⁷. “Отверзутся врата твоя присно”²⁵⁸. Преложится к тебѣ богатство морское...²⁵⁹ Радуйся, пустыня”²⁶⁰. “Кто даст мнѣ Криль? и полещу...”²⁶¹

Да как же тебѣ к веселью оному и к Горнему добраться Браку? Как приступить к неосязаемому Кáвказу? и взлетѣть на стрemiны его?

“Положу стропотная Его в Гладкая”²⁶².

“Дам им путь нов, и пойдут”²⁶³. Кїй путь? Никогда ты его не узна́еш. Как же? Скажу. Если кто не рожден Порóдою с вышней оной СТРАНЫ, не может найти онаго пути и взойти в ГОРНЯЯ. Молчи мнѣ с глупым вопросом Никóдимским²⁶⁴. Плоть, трижды рожденная, есть одна грязь и один тот же перстный Болван. Но нужда в том, да скудѣльная твоя природа зачнет, прїймет и вмѣстит, как нива зѣрно, горнія Порóды и новых людей СѢМЯ. Слушай! сѣмя сѣмое по роду²⁶⁵, слышь! по высокому оному роду. “Род его кто исповѣсть?”²⁶⁶. Вот тогда-то рожденное от Духа есть второе, новое и инородное, сверх от плоти рожденного, сказать Мойсейским штилем: “ЧЕЛОВѢК – ЧЕЛОВѢК”²⁶⁷, сирѣчь Душевный вкупѣ и Духовный, не всѣм знакомый: “Аз, который говорит, от вышних есмь, вы же от нижних есте”²⁶⁸. Вот в чем, повторяю, нужда! Чтoб из навóзной твоей кучи блеснул Алмаз²⁶⁹,

а от пѣщаной твоей Горы откатился оный краеугольный КАМЕНЬ²⁷⁰, дабы Болото и Грязь твоего трупa прорастила Быліе травное, выпускающее сѣмя по Роду Божественному²⁷¹. Дабы полевые и дубравные Крыны и благовонные Шыпки произникли из земли и сверх земли твоей. Да кости мертвыя твоя прозябнут, яко трава²⁷², и созиждется стѣнь тѣлишка твоего, и Пустыня твоя вѣчною в роды родов²⁷³. Сіе-то есть второй раз родиться, сирѣчь свышше, и обрѣсти в себѣ то, что быть никогда не начинало, но ты глухо только слышал о том без всякаго вкуса, а на сердце тебѣ оно не всходило, и ты того не чаял, ни думал о том, а если думал, думка твоя похожая была на беззубаго младенца, обращающаго во устах своих самый благородный из Соломоновских Вертоградов Орѣх, но не по Зубам своим.

Если же кому пришло время и удалось раскусить самого себе, сей в горниці своей и на мысль не восходившее, паче надежды вырыл Золото кое? Оное:

“Злато оныя ЗЕМЛИ доброе, и тамо АНѠРАКС”²⁷⁴.

“Радуйтесь со мною”²⁷⁵.

Тогда сердце дѣлается доброю нивою, падает и пріемлется Вѣчности Зерно, а плоть, как поле цвѣтами и как сухая в кустах палица, процвѣтеніем весенних вѣтвей²⁷⁶, будто Орѣх, наполняется Зерном оным: “Аз есмь хлѣб животный”²⁷⁷.

“Аз Цвѣт полній и КРЫН удоольній”²⁷⁸.

“Изнесе Земля Быліе травное”²⁷⁹.

“Цвѣты явишася на землѣ”²⁸⁰.

Во время оно²⁸¹ свышше второе рожденны бываем чистою Дѣвою, заченшею и вмѣстившею ОНАГО, Кто есть точію ЕДИН и един Свят.

“Се Раба Господня!”²⁸²

“Господи, во чревѣ зачахом и поболѣхом, и родихом ДУХ спасенія твоего”²⁸³.

“Слово Плоть бысть и вселися в ны”²⁸⁴.

Разумѣй же мнѣ и памятуй от нынѣ Богословское созданіе Человѣка онаго: “Созда БОГ ЧЕЛОВѢКА”²⁸⁵.

В Горней Республикѣ²⁸⁶ все новое: новые Люди, нова тварь, новое твореніе. Не так, как у нас под солнцем, все вѣтошь ветошей и суета суетствій²⁸⁷.

“Вся дѣла ЕГО в вѣрѣ”²⁸⁸.

“В твореніих руку твоею поучахся”²⁸⁹.

“Творяй Ангелы своя, духи” (духами)²⁹⁰.

“Сотворю, и кто отвратит?”²⁹¹

Слушай же! да напишется сіе Перстом Божіим на сердцѣ!

“СОТВОРЕНІЕ ЧЕЛОВѢКА есть то второе рожденіе”.

Оно бывает не тогда, когда Содомскій человек из плоти и крови, и будто из брѣнія и грязи Горшок, зиждется²⁹², слѣпливается, образуется, изваяется, стоит, ходит, сидит, машет; очи, уши, ноздры имѣет, шевелится и красуется, как обезьяна; болтает и велерѣчит, как Римская Цытѣрія²⁹³; чувствует, как Кумир; мудрствует, как Идол; осязает, как преисподній Крот;

щупает, как Безокой; гордится, как Безумный; измѣняется, как Луна; беспокоится, как Сатана; паучится, как Паучина; алчен, как пес; жаден, как водная Болѣзнь; лукав, как Змѣй; ласкав, как Крокодил; постоянен, как Море; вѣрный, как вѣтер; надежный, как лед; рассыпчив, как прах; ищезает, как сон... Сей всякъ челоуѣкъ ложный²⁹⁴: сѣнь, тма, пар, тлѣнь, сон.

Когда ж бываетъ прямое сотвореніе челоуѣку?

Тогда, когда второе рожденіе. Не дивись сей СЛАВѢ и сему Слову: “Подобаетъ вам родитися свѣшше”²⁹⁵.

Бренный кумиръ ограниченъ, заключаемъ тѣсною. Духовный же ЧЕЛОВѢКъ есть свободъ. В высоту, в глубину, в широту лѣтаетъ безпредѣльно. Не мѣшаютъ ему ни горы, ни рѣки, ни моря, ни пустыни²⁹⁶. Провидитъ отдаленное, прозираетъ сокровенное, заглядываетъ в преждебывшее, преникаетъ в будущее, шествуетъ по лицу Оуѣана, входитъ дверемъ заключеннымъ²⁹⁷. Очи Его голубины²⁹⁸, орлія крѣла, еленья проворность, львиная дерзость, гориличина вѣрность²⁹⁹, Пеларгова благодарность³⁰⁰, агнцово незлобіе, быстрота соколя, журавля бодрость³⁰¹. Тѣло Его – Адамантъ, Смарагдъ, Сапфиръ, Ясписъ, Оарсисъ, Кристаллъ и Анеракс. Над главою Его лѣтаетъ седмица Божіихъ Птицъ: дух Вкуса, дух Вѣры, дух Надежды, дух милосердія, дух Совѣта, дух прозрѣнія, дух Чистосердія. Гласъ Его – гласъ Грома³⁰², не чаянный, какъ молнія и какъ шумящій Бурный духъ.

“Идѣже хочетъ, дышетъ”³⁰³.

ГОСПОДИ! Сей ли есть ЧЕЛОВѢКъ оный, коего ты помниши³⁰⁴, поставивъ Его надъ дѣлами рукъ твоихъ³⁰⁵? Люба тебѣ память Праведника сего³⁰⁶. Мило поминать Его при женѣ Лотовой. Хочешь положить и на наше сердце Имя и память ЕГО³⁰⁷. Сего ради низвелъ еси ЕГО предъ очи наши, одѣтаго в болванѣющую кожу нашу, да прославиши у насъ и Сына и тогожде Брата твоего, низпосланнаго на Спасеніе наше. Но мы не угадали и, вмѣсто ЕГО самаго, раздѣлили себѣ ризы ЕГО по модѣ Пентефріевой жены³⁰⁸. А мода сія оттуду, что Содомляне одно осязаютъ осязаемое, лишены Ісааковой догадливости, обоняющія отъ Сына своего ризы благоуханіе Лотово³⁰⁹. Сею модою мы прельщенны: ни Лота, ни жены Его не узнали. Сего ради сія Безплодная прямо неплѣды намъ была, когда мы со Исавомъ на Содомскомъ полѣ ловитвою забавлялись, не на Горахъ со Яковомъ³¹⁰, забывъ совѣтъ Пророка Наума: “Не осяжется ловитва”³¹¹.

Слушай! “О Градѣ Кровей! Не осяжется Ловитва”³¹².

“Видѣхъ, и се Мужъ Единъ”³¹³.

“Взятъ великолѣпіе ЕГО, превѣшше небесъ”³¹⁴.

“Помышленія сердца ЕГО в родъ и родъ”³¹⁵.

Вотъ тебѣ второе рожденіе и прямое сотвореніе!

“Духъ СВЯТЫЙ сійдетъ на тя...”³¹⁶, сирѣчь неосязаемый, вторый, новый, вѣчный, словомъ рещи:

“Послѣдній Адамъ в Духъ животворящ[ъ]”³¹⁷.

Когда “вся дѣла его в Вѣрѣ”³¹⁸, тогда и Челоуѣкъ, Богомъ сотворенный, есть неосязаемый. Духъ Духа творитъ. “Рожденное отъ Духа Духъ есть”³¹⁹. Слѣпота

Содомская, свое рожденное от плоти, осызает, в даль не простираясь. Но Їсааковская Вѣра, осызая Сыновнюю ризу³²⁰, обличает не видимое, сверх осызаемого, и при глухом болванѣ, в плотских очах болванѣющем, возводит Голубиное ОКО на Нѣчтость превосходящее, а присовокупляя к подлым и гнилым мыслям высокія и прозорливыя, насыщающія сердце, мысли, будто высоко-высоко востекшія и на пространствѣ Горних небес Гуляющія, приманивает к поверженному сему стѣрву орлія птенцы, соколы, крѣчеты, враны, дабы не пожерла, как во снѣ Фараѳнском, худая стервѣга Содомская чистыя и избранныя Юницы³²¹ и Дѣвы Премудрости Божія, но вмѣсто того мертвенное животом, а смрадная Содомска пища да будет пожерта СЛОВОЮ нетлѣнною, СИЛОЮ Воскресенія и высокими Вѣчнаго Мыслями, будто бы свышше налетѣвшими Орлами. Вот! “Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”³²², Герб Наперсников³²³. Вот что есть! “Птицы да умнож[атся] на зем[ли]”³²⁴.

Разумѣеш ли нынѣ сіе: “Призовет от восток птицу”³²⁵? Или сіе Соломоновское: “Око, ругающееся Отцу и досаждающее Матерней Старости, да избодут вранове и Орліе Птенцы”³²⁶. “Яко Орел, покры Гнѣздо свое и на Птенцы своя вождель”³²⁷.

Сей Гѳрскій Орел перерѣживает нас, творяя из плоти Духы своя³²⁸, из не-сущих сущими³²⁹, из скотов и Звѣрей Человѣками, зародившись в Болванѣ нашем, как в Орѣхѣ и кѳлосѣ Зерно, а в Ягодѣ винограднаѣ Сот сладкаго Муста.

“Закон твой посредѣ чрева моего”³³⁰.

“Посредѣ вас ст[ойт] Егоже не вѣсте”³³¹.

“Се Дѣва во чревѣ пріймет”³³².

Не из стороны ОН приходит и не из плотских сплочивается Плѳоток, Вѣчный, Цѣльный, но в нашей же Плоти, будто Свѣтозарная Искра в кремешкѣ утаеваясь, напоследок во время свое³³³, как Крын из нивы и как в безводнѣй пустынѣ источник, является. ЕГО точно прообразует³³⁴ оный Райскій Родник:

“Источник исхождаше и напаяше вся”³³⁵.

И в сію точно Мѣть пуцает Исаіа стрѣлу слѣдующую:

“Кѳсти твоя утучнѣют и будут яко вертоград напоенный и яко источник, емуже не оскудѣ вода...

Кѳсти твоя прозябнут, яко трава, и разбѳтѣют, и наслѣдят рѳды родов. И созиждутся пустыни твоя вѣчными, и будут основанія твоя вѣчная родѳм родов. И прозовешися Здатель Оград, и стези твоя Посреди упокоиши”³³⁶.

Задивилась, услышав о сей водѣ, Самарянка. Просит ея от учителя³³⁷, возжелав ея с Еленем Давидом.

“Кто мя напоит водою?”³³⁸ не Содомскою, но от вертепа Виѳлеемскаго, от Росы, высѳт и красот Ёсифовых³³⁹, от Гор Аермѳнских, сходящія на браду Аарѳню и на всѣ отрѣбы плотскія³⁴⁰, да собудется во благое: “Рѣки от чрева его потекут”³⁴¹.

При сем Человѣкѣ ищезает в нас слѣпота и насморк, а нос, ей! обоняніе и догадливое оное Исааково чувство, могущее обонять Лѳтово Кадило,

дѣлается высоким, как Соломо́новска Пирами́да, просто скажу, Библи́а, до которой Он, как до Родственницы своей, говорит: “Внѣйдох в вертоград мой, Сестро моя, невѣсто”³⁴². “Кто сей, скрываяй от мене совѣт, содержи же Глаголы в сердцѣ? Мене же ли мнится утаити?”³⁴³

Сей Муж, зачатый от тебе, чистыя Дѣвы, без мужа; рожден же, а не сотворен от Бога без Матере: Дух от Духа, Свѣт от Свѣта, оставляет вас, Родителей своих, и прилѣпляется женѣ своей³⁴⁴, сей сущій ЛОТ вскричав от радости:

“Се нынѣ плоть от плоти моя”³⁴⁵ и, будто вино в Чашу изливается, да будут оба в едином³⁴⁶.

“Отверзи мнѣ, СЕСТРО МОЯ”³⁴⁷.

“Врата сія затворенна будут и, кромѣ ЕГО, ни для кого, яко смертны суть, не отверзутся”³⁴⁸.

Вот кто отверзает нам путь в Горняя!

“Вѣм ЧЕЛОВѢКА³⁴⁹, прошедшаго небеса”³⁵⁰.

ОН не только на неприступныя прямо верхи Гор Кавказких, но на небо, даже до Сатурна, и в самое солнце восходит и нисходит. Не думай:

“Како сей глаголет, яко с небесе снѣйдох?”³⁵¹

“Не ропщите между собою”³⁵². “Аз есмь Дверь”³⁵³.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”³⁵⁴.

А когда прекрасное сіе ОТРОЧА Еврейское³⁵⁵ задушится или потопом Зміиных блевотин³⁵⁶, или Злобою Іродскою, тогда не только Рахиль и Іудіе остается вдовою, но и всѣ Дщери Іерусалимскія рыдают, лишены жениха и брачных одѣяній³⁵⁷. Не думай, будто плач Іереміин смотрит на нижній Град, а не на вышній Библейный, на Мать нашу. “Да плачуся день и ночь”³⁵⁸. “Яко отгяся от Дщере Сіонской вся Лѣпота Ея”³⁵⁹. “Любодѣйствуют вси”³⁶⁰. Тогда-то прекрасная сія Невѣста тоскует, мечется, бѣгает, ищет ЕГО: “Взысках Его и не обрѣтох его”³⁶¹. Напали, де, на мене Содомляне, стѣнь осязающіе. Били мене, поязвили мене; довольны негодѣи сіи негодные тѣм одним, что содрали с мене одежду, раздѣлили ризы моя между собою, но не обоняли из риз Моих, сладости и желанія моего, Кры́на моего, благоуханнаго Мура, Жениха моего, ЛОТА.

Отступите от мене в пламень и жупель Содомскаго сладострастія вашего, о любодѣи³⁶²! Бѣжите от мене, землядные Зміи, Псы, мочащіе к стѣнь Градской³⁶³, плотожадные Звѣри, вѣпри дубравные. Жрите терніе и волчѣц³⁶⁴: вот по губам вашим Салат! Райскій ШЫПОК не для ваших ноздрей. Зубы ваши Агарины, очи Лїины³⁶⁵, уши Аспидовы, ноздри и нос свиной и дурен, не могущій слышать Духа Божія ни в Райских Цвѣтах, ни в Святѣм святых, ни в столпѣ облачном, ни в столпѣ солѣном, ни в Пирамидѣ Ливанской...

“Смотрях одесную и возглядах и не бѣ знаяй мене”³⁶⁶.

“Воззрѣх, и се не бѣ ЧЕЛОВѢКА”³⁶⁷, и не видѣх Мужа, “всѣ уклонишася в Содом, неключимы быша до единого”³⁶⁸.

Гдѣ ты, о человѣче-человѣче? Яви мнѣ зрак твой и услышан сотвори мнѣ ГЛАС твой³⁶⁹, яко уязвленна есмь Любовію³⁷⁰ чистою, нетлѣнною, цѣломудренною. Изведи из темницы Содомскія. Освободи твоего Братанича от плѣни, вѣрный человѣче Аврааме, да идем в Горняя со тщаніем³⁷¹ и там, на Горнем Мѣстѣ, насладимся, новые люди, новаго вина и почіем.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”³⁷².

Умѣйте, други мои, поминать жену ЛОТОВУ.

Когда в Божіих Книгах читаеш: пїянство, наложничество, кровосмѣшеніе, амұры и подобное, не мѣшкай на Содомских сих улицах, но проходи, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой³⁷³. Витѣ Библіа не к сим улицам, а только чрез сіи улицы ведет тебе в Горнія страны и Чистый край, не в плотскія Мудрованія, и исходит к вѣчному. Библіи нѣтъ нужды до Брюха, до нижняго сего нашего Бога³⁷⁴, ни до Брака, ни до Царя плотскаго. Она вся в вышнем БОГѢ. Неужель ты и в сем не слышиши вкуса словѣ?

“Премудрость во исходѣх поется”³⁷⁵. Или: “Не упивайтесь, но бесѣдуйте в проходѣх”³⁷⁶, сирѣчь в Пасхах. Ей! сія Лотовска Басня издревле портит чтецов, с не омытыми их руками и ногами, раздражая в них плотоугодіе, и на ее-то перстом показывает Павел, чтоб не упивались вином, но под видом вина напивались бы Духа Божія³⁷⁷ и вина новаго Завѣта, не Содомскаго. Вот причина омытія ног пред таинственною вечерею³⁷⁸! Также и Мойсей Израиля приуготовляет к яденію Пасхи³⁷⁹, дабы в путническом Маскарадѣ, опоясанны, стояще, и в шляпах, и со жезлами Пасху вкушали. А что значит сія Церемонія? То, что Библіа есть ПАСХА, ПРОХОД, ПЕРЕХОД, ИСХОД и ВХОД.

Что же далѣе? То, что Библіа есть Книга и ГЛАГОЛ, завѣщенный от Бога. Ба! Да сіе, ты мнѣ говориш, и бабушка знает. Так ли? Так точно. Знает сіе всякая дура. Так теперь от уст твоих же сужду тебе³⁸⁰. Длячего ты не сидиш дома, когда сей день не твой работный есть, но Суббота Господеви и Богу твоему³⁸¹? На что ты из твоего гнуснаго домишка дрянѣ и рухлядѣ таскаеш в субботы, в покои, в чертоги, в Горницы и Обители Божія? За чем суешися с твоею Бѣдностью и смрадом во Град Вышняго? Забыл ты то, что и бабы знают? Не пришло на память, что Библіа есть храм Вѣчнаго Славы, а не плотскія твоя дрянь? Длячего ты там находиш пїянство, мотовство и твои амұры? Не сіе ли есть осквернять СУББОТУ, преблагословенную сію СУББОТУ³⁸²? Ей! оскверняеш, когда вводиш рабское иго и тяжкую работу в Страну совершеннаго Мира и Свободы. Пожалуй, уцѣломудрись. Иззуй твои сапоги дома, омой руки и ноги, оставь твое все тлѣнное и переходи к Божественным. ПАСХА! К сему переходу Библіа тебѣ есть и Мост, и Лѣствица. ПАСХА! Там тебѣ воздастся вмѣсто тлѣнія все нетлѣнное. ПАСХА! Вкусиш, чего око твое не видѣло и на сердце тебѣ не всходило. ПАСХА! Если она бьет тебе в ланиту, оборотись второю³⁸³, южною стороною к ней Моря. ПАСХА! Если благое воздаеш Ей за благое, не великая еще благодать в тебѣ.

И заблуждаемый Чтец то же творит. Но если злое тебѣ представляет, а ты вмѣсто того нашол ей благое, тогда-то ты сын Вышняго и сія-то есть ПАСХА. Представляет ли тебѣ и похваляет в Лотѣ пїянство? Помяни, что наше пїянство злое, а Божїе доброе. ПАСХА! Мати твоя Библіа ничего не хулит, кромѣ твоего, и ничего не хвалит, кромѣ Божїего. ПАСХА! Хвалит ли Змїя? “Будите хитры...”³⁸⁴ Помяни Премудрость Христову. Он сам Змїй есть. ПАСХА! Совѣтует ли все продать, а купить нож³⁸⁵? О младенец! не поминай о твоём ножѣ. Сей есть Оный Кинжал, коим сквозь брюхо пронзил внук Ааронов Финеес Израилтянина, блудодѣйствующаго с Мадїанкою, – одним ударом и его и ее³⁸⁶.

О чтецы мои, чтецы! Да дасть вам Господь мой Кинжал сей! дабы Лотовы жены сея, с безчисленными любодѣйствующїя, пресѣкся яд и вред. Да пронзит ложесна блудницы сея даже до костей и мозгов ея тончайшїй вострѣй силы и Духа Божїя! ПАСХА! Величает ли Она пред тобою Солнце, Луну, Звѣзды, радугу, цвѣты, травы, древа, птицы, рыбы, человѣка – властелина всѣх тварей оных, в свѣтлой Господней СЕДМИЦѢ созидаемых? Пожалуй, онѣмѣй на время с подлым твоим Мїром и со всѣми смертными смертных писателей Коперниканскими Системами. Оставь сей весь физыческїй гной и Мотылу буйным и насморкливым дѣвам. А сам кушай со Іезекїилем благоуханный Опрѣснокъ³⁸⁷ и сытостную МАННУ священныя ПАСХИ Божїя, переходя от Земли к небесным, от осязаемых к неосязаемым, от нижняго, тлѣннаго, в Мїр ПЕРВОРОДНЫЙ. ПАСХА! Повели так, как Навїн Іисус, и скажи солнцу: “Останься в твоём мїрѣ. Теперь ты мнѣ не нужное. Я иду к СОЛНЦУ лучшему тебе. Ты питаеш, просвѣщаеш и согрѣваеш раба моего, плотскую Систему. Но оное не-вечернее СОЛНУШКО самага мене, мой ЦЕНТР, мои Мысли, мою сердечную Бездну, ничем видимым и осязаемым неудовляемую и не-укротимым волнующуюся свирѣпыя жажды бѣшенством, ширшую всѣх Коперниковых Мїров, насыщает, услаждает, утишает и утѣшает полно”.

ПАСХА! “Да станет солнце на западѣ!”³⁸⁸ Да воззрит сердце твое на новый Свѣт, воззванный из тмы и мрака, из солнца вечерняго, возсїявшїй над ширшею небес Бездною сердца твоего. Да памятует память твоего сердца, чего не видит твое тлѣнное Око! Господи, что есть СВѢТ твой, напоминаемый нам западнаго солнца монументом? Скажи мнѣ. “Скажи мнѣ, Господи, кончину мою и число дней Моих, кое есть? да разумѣю”³⁸⁹. Открой мнѣ, на кїй КОНЕЦ ведет нас и куда сей день наш, сіе солнце наше? Развяжи мнѣ, кое есть и что значит число дней наших, число Седмицы, бѣдныя сея Седмицы дней наших сих?

“И бысть вечер, и бысть Утро...”³⁹⁰

О не-смысленные! Коль ми кóсны³⁹¹ и тупы в разумѣнїи Пророческих Пѣсней! Но сей ли есть преподобный Образ, чтоб изобразить преподобнаго МУЖА? и чтоб поставить всемїрное сіе око монументом не-дремлющаго ОКА? Сей есть оный МУЖ:

“Господи! Что есть Человѣкъ, яко помниши Его?”³⁹²

Пророки уподобили Его нашему солнцу. “ЧЕЛОВѢК суетъ уподобися”³⁹³. Не горнее ли Царство Библиа? Не он ли Царь блаженныя Страны живых³⁹⁴? Не Ему ли власть на небеси и на земли³⁹⁵? Не он ли Судія над дѣлами рук Божіих? Не он ли Начало и Кончина всея Библии? Не Он ли в солнцѣ положи селеніе свое³⁹⁶? Одѣйся свѣтом его, яко ризою³⁹⁷? Не Он ли пядію измѣрил седмицу дней наших³⁹⁸? Не Он ли Премудрость, создавшая себѣ дом сей семи-пирамидный³⁹⁹? Не Его ли поет солнце, и пѣснь оная: “Пребудет с солнцем”⁴⁰⁰? Его-то небеса проповѣдуют⁴⁰¹, Ему-то Слава в вышних⁴⁰² сих фигурах. Он-то есть День, источник вѣчности, ни в высоту, ни в глубину, ни в широту не-ограниченныя, наполнившій и носящій всяческая до послѣдній жилки и волоса. Сему-то Дню, Дневи великому и дивному, наш день отрыгает Глагол и слово Благо⁴⁰³. Сей наш День есть Икона и Картина, есть Образ Дня онаго, море и Кит, Ёну отрыгающій.

“Се вам знаменіе”⁴⁰⁴. В сих солнечных ризах, в сей плащаницѣ и пеленах обрящете МЛАДЕНЦА, краснѣйшаго всѣх сынов⁴⁰⁵, СЫНА онаго:

“Дондеже пришедши, ста верху, идѣже бѣ ОТРОЧА”⁴⁰⁶.

Се благовѣствую вам радость велію⁴⁰⁷! Благовѣствую от ветхаго дня НОВЫЙ, от плача вѣчную РАДОСТЬ⁴⁰⁸. Вострубите, небеса⁴⁰⁹! Благовѣстите и вы, други мои.

“Благовѣстите ДЕНЬ от дне”⁴¹⁰.

Возрадуемся и возвеселимся в сей день⁴¹¹. Не в худую сторону завело ты нас, о солнце наше! О ты, огненный Херувиме! Колеснице нашего новаго ЧЕЛОВѢКА. Довезла ты нас, колеснице Божія⁴¹², туда, куда довела Волхвѣвъ Звѣзда. Протчіе на сей Колесницѣ не сыскали ничего, кромѣ физическаго блага и своя плоти. Сами на ней сѣли и на конях ея, будто на твердом чем. Затѣм и погрязли в огненном сем Морѣ солнечном, в Содомском сем огнѣ и жупелѣ. Мы же, призвав Имя Божіе и Онаго Исаіина ЧЕЛОВѢКА:

“Царя со славою узрите, и Очи ваши узрят землю издалеча”⁴¹³, добрались с Израилем до Гавани, до твердой Гавани Южнія стороны, оставив Колеснице-гонителей со всадниками их во потопѣ вод многих⁴¹⁴, воспѣвая Господу нашему пѣснь побѣдную⁴¹⁵.

“Сіи на Колесницах, а тѣ на Конѣх”⁴¹⁶.

“Погрязоша, яко Олово в водѣ”⁴¹⁷.

Оставайся ж ты колесница себѣ! Теперь ты не нужна, когда довезла к тому, кому имя ВОСТОК⁴¹⁸, и довела нас туда, “Идѣже бѣ ОТРОЧА”⁴¹⁹. Он тебѣ велит:

“Да станет солнце⁴²⁰! И ста солнце”⁴²¹.

Вот так-то подобает вкушать ПАСХУ и во исходѣх насыщаться Премудрости⁴²², бесѣдовать в проходѣх!

ПАСХА! Таким побитом встрѣчайся и с Луною, и со всею натасканных в седмицу созидаемых тварей дрянью. Не трогай клятвы Ёрихонскія, сѣки с Навином всяк язык безбожный, даже до предѣл.

Все то язык, что клятва, все клятва, что плоть, и все то плоть, что сѣнь, знаменіе, образ или Предѣл... Слышь! сѣки, не щади ничего. Заколи с

ПЕТРОМ⁴²³ всякое там дыханіе, брось мертвое, кушай живое, скверное сквернѣе, а святы святое. Един свят, един Господь⁴²⁴.

“Во утрѣе избивахъ вся Грѣшныя Земли...”⁴²⁵

Дѣлать беззаконіе есть то духовное превращать в плотское, а Божіе дѣло в человѣческія и физыческія плетки; портить Матерь нашу общую Еву – Библию, жизнь нашу по змѣиному. Для себе то все освятил Бог, почто к себѣ влечешъ, о Змѣй? Почто разоряешъ, что сотворено, о убійца? Плоть ничтоже⁴²⁶, и все плотское есть идол и ничтоже. Здѣлай духовнымъ – вот истина! вот дѣло! вот сотвореніе! Сотвори Ангелы сія духы⁴²⁷, а не плоть. Все то ангел, что служитъ Богу⁴²⁸, все то служитъ, что хвалитъ, все то хвалитъ, что для Его собрано, здѣлано, посвящено.

Слушай все и Сотвори все, тогда ты мнѣ Муж мудрый, основавшій себѣ храмину на Камнѣ⁴²⁹, не на пѣскѣ. Вот твердость! ПАСХА! Слышишь воскресеніе? Не суйся с твоимъ! Слышишь рожденіе? Забуди твое. Слышишь о Дщерехъ Лотовыхъ? Не поминай людей и дому Отца твоего⁴³⁰! Проходи, о Дщи Моя, далѣе, приклони ухо твое Гаразда⁴³¹. Пророки тебѣ твоимъ языкомъ говорятъ, да не о твоёмъ, подлыми и ветхими рѣчьми, да новое и премудрое. Проходи твое. Исходи к доброму. Вот что значит!

“Премудрость во исходѣхъ поется”⁴³².

“Исходы мои исходы живота”⁴³³.

Вознесись хоть к солнцу, как Орел, и солнце есть тлѣнь и ветошь, а ты все тоже летишь по воздуху. Сего Орла гнушается Соломон: “Не вѣмъ Орла, паряща по воздуху”⁴³⁴. Не только все под солнцемъ, но и самое солнце есть ветошь и суета. Мѣрская Система всякая есть Идолъ Деірскаго поля⁴³⁵, а золотая глава его есть то солнце. Доколя ты в Мѣрѣ, дотолѣ в суетѣ, а не во Исходѣ Божіемъ, с Быстрозорнымъ онымъ Напѣрниковымъ Орломъ⁴³⁶, о коемъ, как о любезномъ, вопрошаетъ Богъ Іова:

“Твоимъ ли повелѣніемъ возносится Орел?”⁴³⁷

Все подлое и все низкое, кромѣ Бога, и не можешь похвалиться с Павломъ: “Не всеу текохъ”⁴³⁸, – поколь ползѣши со Змѣемъ, Соломону ненавистнымъ, по Камнѣ и по стихіямъ физыческимъ⁴³⁹, а с Орломъ, имущимъ Око совиное, лѣтаешь по осязаемому воздуху.

“Всяка плоть сѣно”⁴⁴⁰.

Возлети сверхъ стихій, пролети всю воздушную Бездну, вылети со всей тлѣни в не-зыблемую твердь вѣчности, вот тогда-то ты находишься во Исходѣ Израилевомъ, от рабства физыческаго, бѣднаго сокрушеннаго. В то время воспой с Аввакумомъ пѣсенку сію:

“Господь Бог мой, сила моя, и учинитъ нозѣ мои на совершеніе, и на высокая возводитъ мя, еже побѣдѣти мнѣ в пѣсни (поющей) ЕГО”⁴⁴¹. Видишь? Коль высоко восходятъ Пророческія МУЗЫ! Примѣть и ражжуй сіе: “Побѣдѣти в пѣсни”⁴⁴². Сирѣчь взойти туда, куда Божія МУЗА ведетъ. Так и Римляне говаривали: *Ascendere, superare montem*⁴⁴³. Сіе-то значитъ преставлять Горы, дабы физыческая стѣнь Лотовой Дщерѣ не мѣшала, дабы не застѣняла Вѣрѣ, орлимъ окомъ, будто чрезъ Телескопъ, прозирающей отдаленное и высокое, но

вездѣ сущее: свѣтъ, за тмою свѣтящійся⁴⁴⁴; верхи ХОЛМОВ, из среди потопа вынікающих; Землю и Гавань Израилскую, обѣтованную, высокую, нагорною, залив, нѣдро и Лоно Авраа́мле⁴⁴⁵; Камень и Дом Мужа мудраго; Горличино Гнѣздо, возлюбленная селенія Господа сил⁴⁴⁶; Субботу и шабаш многобѣдственному плаванію; КОНЧИНУ дней и исполненіе рыданія своего⁴⁴⁷, оный, сказую тебѣ, ВОСХОД и ИСХОД и ПАСХУ, которая была Цѣнтрѣм сладчайшій бесѣды оныя между трема оными собесѣдниками: Христом, Мойсеем и Илїею на Өаворѣ.

“Прїйдите, взыйдем на Гору Господню...”⁴⁴⁸

Но, о Господи! не возведеш нас во вѣки на Гору твою нашею силою и мудрованіем, развѣ твоею единою. “Не изыйдеши, Боже, в силах наших”⁴⁴⁹. Ты один даждь нам помощ⁴⁵⁰. Исходы твои высоки, Исходят в живое, а мы есмы всѣ от физическія смѣси, плоть и кровь, дух бродяй по мертвым стихїам, не обращаясь в Горняя, развѣ в Содом. Кто ж взыйдет? Витѣ “Уготавливается хотѣніе от Господа”⁴⁵¹. И Орел Его ж повелѣніем возносится. Гдѣ же взять нам вторую волю, вторую душу, сердце и Око? Вот гдѣ!

“ПОДОБАЕТ вам родитися свышше”⁴⁵². Тогда прочувствуеш вкус в сем: “Премудрость во Исх[ОДѢХ] поется”⁴⁵³.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”⁴⁵⁴.

Если ты, друг мой, рожден уже свышше и сугуб еси Естеством, так здраствуй ты, Дщерь Лотова! Радуйся, Невѣсто неневѣстная⁴⁵⁵! Слыши, Дщи⁴⁵⁶. Не забудь, что в Странѣ и Царствѣ живых нѣтъ возраста, пола и разности. Все там в Богѣ, а во всем всячеством есть Бог⁴⁵⁷. Когда ты Дщерь, тогда и Невѣста, и Мати, и Сестра, а Лот тебѣ и Отец, и Жених, и Сын, и Брат и наоборот. Исѣа то Невѣстою, то Женихом является Божїим:

“Яко на Жениха возложи на мя вѣнец”⁴⁵⁸.

“Яко Невѣсту украси мя Красотою”⁴⁵⁹.

Христос друзей своих называет купно и Матерью, и Братом, и Сестрою⁴⁶⁰. Хоть Библиа тебѣ, хоть ты Ей Дщерь и Отец, и Брат Брату, и Друг Другу, и Сестрѣ Сестра. Соломон и женою⁴⁶¹, и сестрою⁴⁶², и Братом Брату помогающим⁴⁶³ называет Премудрость Божїю. У сего-то друга сосѣда друг занимает во Евангелїи Хлѣб для гостей⁴⁶⁴. И не то же ли есть, что Давиду любезная Авигеа приносит в Дар нѣсколько Кóшиков, наполненных смóквами, Гроздіем и чисто спеченными Хлѣбами⁴⁶⁵? И не то же ли дѣлает Мелхисѣдек Аврааму⁴⁶⁶, Авраам же Гостям то же своим⁴⁶⁷? И не то же ли, что Давид, побѣдив с Авраа́мом, по Авваку́мову, всю Содомскую дрянѣ, в Пѣсни пѣсней Божїих, и превзошед всѣ стихїи, всю же смерть поправ, возшел в Сїон, по Павловому, к оному на обѣд столу, от котораго не имѣют власти вкусить всѣ осязающіе Содомляне, и не только сам насытился, но и не-имущим охотникам раздарил хоть по одному Блину Сковородному⁴⁶⁸?

“Возшел еси на высоту, плѣнил еси плѣнь...”⁴⁶⁹

Кратко сказать, все, что похваляется о Дружбѣ, о родствѣ, о угощеніи, о хлѣбѣ, о яствіях, о одѣянніи, о домѣ и его украшеніи, о дарах, о виноградах, о вертоградах и плодах, напримѣр: Іосиф дает пшеницу Братьям своим, подлагает им золото во вретиче их⁴⁷⁰, Савская Царица посыщает Соломона и угощается⁴⁷¹, ламлются хлѣбы в пустынь для голодных 5000⁴⁷², дары от Волхвов приносятся⁴⁷³, уготовляется Царская вечеря⁴⁷⁴ и протчая. Знай, что все сіе смотрит на пированіе Дщерей Лотовых и все есть, сего ж кореня отрасль, как поток Источника.

“Упійются от тука Дому твоего”⁴⁷⁵. “Блажен, иже имѣет племя в Сіонѣ”⁴⁷⁶. “Блажен, иже снѣст[ъ] Обѣд”⁴⁷⁷. “Премудрость созда себѣ дом”⁴⁷⁸. “Пиша же и упишася с ним”⁴⁷⁹. “Пійте от нея вси”⁴⁸⁰. “Познася има в преломленіи Хлѣба”⁴⁸¹. “Положите мя в[о] яблоцѣх”⁴⁸². “Под сѣнь Его возжелаш”⁴⁸³. Всѣм сим вракам вот куда ИСХОД!

“Брат от брата помогаемый, яко Град тверд...”⁴⁸⁴

“Аз брату моему и брат мнѣ”⁴⁸⁵.

Смертен не рожден свѣшше, не есть родственник Библіи. Не может смертное сердце соединиться с Божественным СЕРДЦЕМ. Великое противостастіе, сіестъ антипáѡіа, коликое между небом и землею, между дневнею птицею и ночью, между сокрушаемым и вѣчным. Мысль, или Сердце, есть то ДУХ, владѣтель тѣлу, Господин дому. Вот точный Человѣкъ! А тѣло? Есть Ёстричный череп. Если сокрушаемыя физическія Мысли и Сердце, тогда человѣкъ есть мертвая стихія, прах и тѣнь и ничтоже.

О Исаіе! “Увѣждь, яко пепел есть сердце их”⁴⁸⁶.

О, коль правдиво называет таких Библіа Мертвыми⁴⁸⁷? Созидается же и воскреснет тогда, когда зародится в сокрушенном сердцѣ Сердце вѣчное, и над темною ночью мыслей бездною возсіяет СОЛНЦЕ ИСТИНЫ ОНОЕ:

“ДА БУДЕТ СВѢТ!”⁴⁸⁸ “Иже и возсія в сердцах наших”⁴⁸⁹.

Библіа есть МЫСЛИ БОЖІЯ, сіе есть СЕРДЦЕ ВѢЧНОЕ, а Сердце вѣчное есть то ЧЕЛОВѢК ВѢЧНЫЙ.

“ПОМЫШЛЕНІЯ СЕРДЦА ЕГО В РОД И РОД”⁴⁹⁰.

Не к стати-ли Пророки, сирѣчь очитыя, живыя и Божественныя Сердца, физическое, Грязь освѣщающее солнце сотворили Портретом, Бого-человѣка образующим, сирѣчь Божественных Мыслей и родник вѣчных Лучей – СЕРДЦЕ, восходящее над темную адских сердец Бездну и не-вечерним Свѣтом просвѣщающее? Вот какія сердца могут наслаждаться Библіею! Она им родная родня. Вѣчный Вѣчнаго любит. Дух Духа знает. Дух вся испытует и всѣ Глубины Божія⁴⁹¹. Дух чистый написал Библію, не иной, а той же Дух и Сердце чистое развяжет Ее и скажет: “Мене ли мнится утаити?”⁴⁹²

“Отверзох аз Брату моему. Брат мой преиде”⁴⁹³.

“Обрѣтох Мужа по Сердцу моему”⁴⁹⁴.

А как чистое и свѣтлое, как полуденное вѣдро, СЕРДЦЕ есть истинный БОГ, так стихійное и пепелное есть не-чистый Дух. Знать-то он тонкій, но воздушный, когда же воздушный, тогда и стихійный, а посему и грубый, и

темный. Сей воздушный Дух царствует во всѣх смертных, раз точію рожденных, и каков сам, такіе и подданные и домашніе его – враги Человѣку нашему⁴⁹⁵. Сей есть ЦАРЬ Содомскій⁴⁹⁶. Дух слѣпый, стихійный, плотскій, физычный. Посему-то Содомляне бродят во мракѣ, бьются об стѣны, осязают Двері, прутся во весь опѣръ ко Пиру, шатаются и бѣсятся, предстоят Дверямъ исключенны. Но Лот о гладномъ ихъ сердцѣ, ядушемъ вся дни живота своего пепелъ и воздухъ⁴⁹⁷, не милосердствуетъ, не хочетъ насытить душу тѣшу и Душу ихъ алчущу⁴⁹⁸, а пируетъ и угощаетъ любезную родню свою Ангеловъ, Гостей, свышше рожденных и свышше пришедшихъ, Божіихъ Людей. Сюда-то точно смотрѣлъ Давидъ, когда пѣлъ: “Вскую шаташася Языцы?”⁴⁹⁹ “Предсташа Царіе земстїи”⁵⁰⁰. Ищутъ плѣти, да любодѣйствуютъ. Не вселится Дух Божій въ сердцахъ сихъ и не вкусятъ вѣчери Господнїи. “Блаженъ, иже снѣсть Обѣдъ во Царствїи Божїи”⁵⁰¹.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”⁵⁰².

Полюбомудрствуемъ еще, о други мои, над симъ Болваномъ. Учитель нашъ не скажетъ: осязайте, но: “ПОМИНАЙТЕ”⁵⁰³. Да не прелюбодѣйствуемъ. Осязается плоть, а памятуется Дух. Осязается Прахъ, а Вѣчность вѣруется. Рука ощупываетъ камень, а Сердце наше памятію вѣчною обоняетъ Смѣрну нетлѣннѣ. В сугубомъ Словѣ Божіемъ, сугубымъ чувствомъ сугубаго въ насъ Естества чувствомъ сугубое, будто възирая на Радугу, въ ту же минуту за спиною видитъ наша Память Солнце, образуемое, какъ въ Зерцалѣ, въ чистѣйшихъ водахъ небесныхъ, и когда Очи солнечную тѣнь, тогда жъ и сердце, Господинъ Очей, зритъ самое Мїра Свѣтило Вселенское. О Лѣте! Пасха наша⁵⁰⁴! О сладчайшїй Лѣте нашъ! веди насъ, веди на ГОРЫ твои! Мы на твою жену възираемъ, какъ на Радугу, а тебѣ памятуемъ, о Свѣте не-вечернїи, надъ Бездною Сердецъ нашихъ возсіявшїи! Памятуемъ памятію чистаго и вѣрнаго сѣрдца, воспѣвая тебѣ съ нашимъ Исаїею:

“Путь Господень есть Судъ. Уповахомъ на Имя твое и Память, еяже желаетъ душа наша”⁵⁰⁵.

Возсѣлъ еси сверхъ жены твоея, какъ Орелъ надъ трупомъ⁵⁰⁶, какъ Судїя на Радугѣ, судїи правду⁵⁰⁷, и Миръ на Миръ ближнимъ и дальнимъ благовѣствуя: Христе Іисусе. Ты и плоть и ДУХЪ. Ты и Радуга, и Солнце наше. Радуга, яко солнцемъ образуемый не-вещественный Образъ ИПОСТАСИ ОЦА твоего⁵⁰⁸. СОЛНЦЕ же, яко Лучи и Сїяніе СЛАВЫ ЕГО⁵⁰⁹.

“Царя со Славою узрите, и Очи ваши узрятъ землю издалеца”⁵¹⁰. Трупъ нашъ сидитъ и почиваетъ, а Сердце наше течетъ. Преходитъ отъ трупа къ Богу, отъ обуялаго къ Премудрому. Возлѣтаетъ, какъ Ноева Голубица, вышше потопныхъ водъ всѣхъ Стихїй, да почіетъ на Холмахъ Вѣчности. ПАСХА Господня есть то Судъ, когда Сердце перелѣтываетъ отъ тмы къ Свѣту, отъ глупости въ разумъ и Судъ.

“Не воскреснутъ нечестивые на Судъ”⁵¹¹.

Скажите мнѣ, Братїя моя, чему подобна Пасха наша? Подобна Кораблю, плывущему въ Древнюю Гавань Острова Рѣдоскаго. Воротами оныя

Гавани Кумір. Нѡги его суть вереи врат, а свод врат – то его чресла. Сквозь вздорныя сія ворота между Голенами Исполина сего входили всѣ Корабли в Гавань⁵¹².

О други мои! Страшное и срамное встрѣчает вас. Сей есть скверный идол – жена ЛѲТОВА. Не убойтесь ГоліаѲа сего. Его ж Кинжалом заколем его⁵¹³. Любезный Пророче Наѹме! Прійди и покажи нам Суд великія сея любодѣйцы. Вот Пророк!

“Открыю задняя твоя к Лицу твоему”⁵¹⁴.

Не бойтесь: яд смертный сей не повредит вашего чистого сердца. Сей васілиск лицом убивает. Аспид сей и Лев в преддверіи вреден, а за хребтом его – Мир и Дружба. Там почивает волк со агнцем без всякой опасности, и рысь с козленком, и Лев с теленком, и Медвѣдь товарищ быку, а молодое Отроча – сосѣд пещерѣ Аспидской⁵¹⁵. Там смѣло на Аспида и Васілиска наступиш, на Льва и Змїя⁵¹⁶, не в язву, но в забаву. Держайте! Родилось нам ОТРОЧА: не-старѣющійся наш КУПІДОН⁵¹⁷. Он ведет нас за хребет. Хотя пойдем посредеѣ сѣни смертныя, хоть между Голены сего Исполина Деірскаго – не бойтесь⁵¹⁸: с нами Бог⁵¹⁹. Пойдем же теперь в Гавань. Прейдем до Виѡлеема⁵²⁰. Там раждают не в бурях морских, ни в яростных волнах и рѣках и не в стремленіи текущих стихій, но на Горних Горах и плодоносных, плодоносныя и чистыя КОЗЫ и Еленицы. “Тамо роди тя Мати твоя”⁵²¹.

“ПРЕЙДЕМ ДО ВИѲЛЕЕМА”⁵²².

Прощай, сланный столпе! Прощай, скверное и дурное Лицо! Прощай, Любодѣйце, души и тѣла убійце! Оставайся нѣмый, Кумире! Читись от подобных! Отверзите нам врата правды⁵²³! врата чистыя Дѣвы! врата жены добрыя! Жены похваляемаго и Брата, и Мужа Ея во вратѣх Ея⁵²⁴ затворенных и запечатлѣнных. Се новый наш НАѹМ открывает нам послѣдняя Божественныя Пасхи! Вводит новое сердце наше в новый Суд и разум, за прелюбодѣйственным Лицом позади, за стѣною сею стоящій:

“Се СЕЙ стоит за стѣною нашею”⁵²⁵.

К наличной Исторіи, сверх Бабіих Басень⁵²⁶ и кромѣ смертоносных Сѡков, открываѣет нам второе, чистое, не-тлѣнное, спасительное, послѣдующее за ядом, захребѣтнее, послѣднее, вѣчное, Божіе, да, не на Лица зряще, судим⁵²⁷, но испытуем завѣсою сокровенное и дверью затворенное, да еще и что смертно испіет, не повредится вѣрное Сердце наше⁵²⁸. Гдѣ теперь твое, смерти, жало⁵²⁹? Гдѣ нынѣ твоя побѣда, о адскій Исполине? “Пройдохом сквозь огонь и воду”⁵³⁰.

“Открою задняя твоя к Лицу твоему,

И покажу языкам срамоту твою и царствам

Безчестіе твое...⁵³¹ Положу тя в притчу. Возвергу на тя огнушеніе по нечистотам твоим”⁵³².

Не цѣломудренная сія о ЛѲтѣ Басня есть притча и образ, завивающій в не-чистом портищѣ своем пречестный Маргаріт Царствія Божія⁵³³ и закрывающій, будто орѣшная корка, Зерно. Сими-то Орѣхами весь

Библейный Рай, как Родоскіе Вертограды плодами⁵³⁴, наполнен и пре-исполнен.

“В вертоград орѣхов снѣдох”⁵³⁵.

Коль улаждается в сем Вертоградѣ сугубо рожденный Человѣк! как в Зерцалѣ видно в Соломоновской Пѣснѣ Пѣсней. О пречестный Амѹр⁵³⁶! О Вѣчносте! Пресладчайшій и не-насытный Мѹсте! Ядушій ты еще взлчут, и пїюшій ты еще вжаждут⁵³⁷.

“Бог Любовь есть”⁵³⁸. “Вдающій душу свою и размышляющій в Законѣ Вышняго премудрости всѣх древних взыщет и в пророчествїих поучатися будет. Пѹвѣсти Мужей именитых соблюдет и во извитїя Притчей совнїдет. Сокровенная Притчей изыщет и в Гаданїи Прїтчей поживет”⁵³⁹.

ПРИМѢТА 6-я

О Чтенїи в Пѹлзу Душевнѹ

Вїдиш, Друг мой, что многїя добрыя Сѹки источило Одно Слово, с Тѹлком раскушенное.

Бїблїа есть тѹчная Лѹза. Вѣрви из сея Лѹзы один Орѣх, един тѹлько Лузан. Раскуси его и разжѹй. Тогда ражжевал еси всю Бїблїю. Всѣ сея Лѹзы (Орѣшнїя) Орѣхи по Скорѣкѣ видѣ вельми разнїятся, а по Зѣрну не говорю Подобное, но Тѹ же.

Частицы разбитаго Зерцала Едино всѣ Лицѣ изображают⁵⁴⁰. А Разнообразная Премѹдрость Божїя⁵⁴¹ в различных в Сто-Вїдных, Тысяче-Лїчных Рїзах в Царских и в Сѣлских, в Дрѣвних и Нынѣшних, в Богатых, в нїщих и в самых Пѹдлых и Смѣшных Одѣждах, аки Крын в Тѣрнїи⁵⁴², Сама собою Все украшая, является Едина и Тажде. Ей! Она-то есть тѹчный и Правдїивый Морфѣй⁵⁴³.

Как един Змїй, вѣтсѣя, развивается в разныя ФОРМЫ. В прѹтчем, не бѹдем безчїнно и безмѣрно жрать Слово Божїе и тѣснїться с ним в Солидо⁵⁴⁴, если бѹдем ждать, поколь Само Оно нам подаст свое Божественное и невидимое под Вїдом Внѣшностей Тѣло.

Ученїй премного жерет. Мѹдрый мало яст со Вкѹсом. Ученость, Прожѹрство – Тѹ же. Мѹдрость же и Вкус есть Тѹ же. Истинный Вкус при Здравїи. А прѣма Мѹдрость при Пѹлзѣ. Нѣт лѹчше Ничего, как Истинна Пѹлза. И нѣт лѹчше Пѹлзы, как Пѹлза Душевна. Пѹлза Душевна есть Лѣчба, Пїща и Здравїе Сѣрдцу. Здравїе же – Весѣліе. И Что ж Сего Дражайшее? Все Суета, крѹмѣ СЕГО. Приживи мнѣ хоть Цѣлый Мыр. Все Суета без Радости. Здравїе от Многожѹрства, Мѹдрость Разнь от Учености. Прожѹрство раждает Болѣзнь. Мѣрная же Пїща крѣпит. Не читай, да множишь Порѹк! Читай, да заколешь Порѹк. Аще же любишь Неправду, ненавидишь твою Душу⁵⁴⁵.

Возлюбй сам свою Душу и будь Блаженный Самолѹб, возлюбленный Соломѹну, о коем так воспѣвает:

“Разумлїивый Праведник себѣ Друг бѹдет”⁵⁴⁶.

А сіе тогда бываѣт, когда без всяких ıных Намѣренїй, для того тѹлько читаѣм, дабы очїстить, прѹсвѣтит и укрѣпїть Душу нашу. Очїстить от

Людских Мнѣній. Напитися Божественных и укрѣпитись противъ Страстей Душевных, противу Зависти, Ненависти, Гнѣва, Скорби, Смущенія... а Сим Самымъ вмѣсто сихъ Тиранновъ воздвигнуть в себѣ Царствіе Божіе. Сирѣчь Духи Спасительныя, Мирныя, Радостныя.

Сей-то есть блаженный оный Книжник и Грамотник, котораго Христосъ, похваляя, равняетъ Его съ Господаремъ.

“Всяк, де, Книжник, научивыйся Царствію Божію, износитъ отъ Сокровища своего Новая и Вѣтхая”⁵⁴⁷.

Мот, Вѣтрогонъ гонитъ Пустош. А Господаръ Полѣзное. Симон Волхв тутъ ищетъ Злата, а Книжникъ – Духа Святаго. Войстину не будетъ Пророческими Тайнами никогда обжираться той, кто вѣритъ Павлу, что Тайны ни Полушки⁵⁴⁸ Всѣ-на-всѣ не стоятъ, если имъ Любѣвъ Божію не будетъ Предводителницею⁵⁴⁹. Она Основаніе и Верхъ Всему. Зачинается горкимъ Крестомъ. Кончится Христомъ, иже есть Мир, Любѣвъ и Правда наша.

ПРИМѢТА 7-я О вѣрномъ Вѣждѣ

Что в первомъ, То же самое и в послѣднемъ Мѣстѣ сказать должно, чтобъ не избрать намъ Предводителя изъ Числа Тѣхъ, которые суть Любители не Духа, но Сѣнно-Писменнаго Мрака и убивающія насъ баснословныя Бабскія Истории. Такія-то Повѣсти называетъ Павелъ Родословіями пустыми⁵⁵⁰, Иудейскими и Бабиими Баснями⁵⁵¹, Душу не насыщающими.

Сии Вѣжды любятъ внѣшнюю Стѣнь и на ней совершенно почиваютъ, не возводя съ Давидомъ Очи въ Духовныя Горы и ко Оной Царствію Божію Трапезѣ, отъ коея только Одни поднявшіися выше Плоти высокіи Умы наслаждаются, каковъ былъ Вождь Товиинъ Рафаилъ. О сей Трапезѣ самъ хвалится Павелъ такъ:

“Имамы Олтарь, отъ негоже не имутъ Власти вкушати (всѣ), служащии Сѣни”⁵⁵².

Называя себе Служителемъ не Письмовзвонства, но Духа и знающимъ Христа не по Плотской Исторіи⁵⁵³.

Самъ Христосъ называетъ ихъ Рабами, в томъ же Домѣ находящимися, но о Секретахъ Господскихъ не вѣдущими⁵⁵⁴.

“Отъ насъ, – говоритъ Наперсникъ, – изыйдоша, но не бѣша отъ насъ”⁵⁵⁵.

Таковыхъ во Главѣ 9-й проклинаетъ Исусъ Навинъ.

“Прокляты есте, – говоритъ, – и не оскудѣетъ отъ васъ Рабъ”⁵⁵⁶.

Да и какъ ихъ не проклинать, когда они мѣшаютъ Отрокамъ Исааковымъ? Сии Отроки съ Господиномъ своимъ единственно трудятся в томъ, чтобъ выречь Ключъ Чистыя и Фонтанъ въ Гору прядущія Воды. Рѣютъ, какъ въ Землѣ, въ Плотской Исторіи, откидая Её на Стѣрону, какъ Моисей Каменъ отъ Кладязя, чтобъ утолить Жажду бѣднымъ Овцамъ своего Тѣстя⁵⁵⁷. Но Филистіны вездѣ мѣшаютъ, вездѣ Землею закидаютъ⁵⁵⁸ и кричатъ: Это Земля наша! Это по Плоти должно разумѣть, а иначе Все сіе есть Привидѣніе, Мечта...⁵⁵⁹ Но Дѣти Исааковы Духъ почитаютъ за Истину, а всю Плоть за Суету не престають и Стѣрыя Кладязи отъ

Грязи очищають, и новья на всяком Мѣстѣ копают, восклицая с Господином своим:

“Плоть Ничтоже...”⁵⁶⁰

На Что нам Родословія Историчная? Кая Пóлза? На Что Мѣстоположенія Тлѣннаго Рая?

Кюю Душѣ нашей Пóлзу принесёт Фóрма и Мѣра Ковчѣговска! К Чему Исцѣленіе Плотскóе? К Чему Воскресеніе Тлѣнное, паки в Тлѣнь обращающееся? Да паки работаем пóдлой Плóти и Страстям? Ей! Един Дух нам Вкусен и полѣзен, очищая, исцѣляя, проницая в самыя тайныя Начинанія Души на́шей и Мир нам ражда́я.

Но, ка́жется, Святы́й І́уда Апостол жесто́ко их Оцѣня́ет.

“Облацы безводныи”⁵⁶¹ – Плоть, Духа неимѣ́ща”⁵⁶² и прóтчая. Сіи-то сѣ́ют Раско́лы во всем Мырѣ. Спóрятся о Происхожде́ніи Духа⁵⁶³, о Сакраме́нтах⁵⁶⁴, о Вѣрѣ⁵⁶⁵, о Церемо́ніах⁵⁶⁶, о А́нгелах⁵⁶⁷, о Мѹках⁵⁶⁸, о Блаже́нствах⁵⁶⁹ и протчая. Враги Креста́ Христо́ва и Заповѣ́дей Его́ Животворя́щих.

Ко́нєц.

И Бо́гу Сла́ва.

Сковорода почав писати цей твір наприкінці вересня 1780 р., а закінчив десь після 1788 р. Автограф трактату зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1/29–29/57). Трактат присвячений питанням біблійної герменевтики. Свого часу Ришард Лужний, маючи на те всі підстави, назвав його “справжнім гімном на честь” Біблії [*Łużny R. Teodysea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu oświecenia* // *Studia Slavica in Honorem Viri Doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. Geburtstag* / Hrsg. von G. Friedhof, P. Kosta und M. Schüttrumpf. – München, 1983. – Vol. 2. – S. 106]. «Книжечку...» було вперше надруковано в Санкт-Петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

¹ Трактат присвячений Михайлові Ковалинському. Див. прим. 1 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

² Харківське намісництво було відкрите 29 вересня 1780 р.

³ Див. прим. 196 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴ Ідеться про митрополита білгородського та обоянського Юстина (Базилевича). Вихованець Києво-Могилянської академії, він почав служити на митрополичій кафедрі з 23 січня 1704 р. До цього був настоятелем ближніх печер Києво-Печерської лаври. На єпархії пробув недовго. За станом здоров'я знову повернувся в лавру, де й помер 17 серпня 1709 р.

⁵ Юстин (у миру – Іван) Звіряка – родич Сковороди. Народився 1717 р. в містечку Чорнухи, навчався в Києво-Могилянській академії, у 1743 р. прийняв постриг, ставши ченцем Києво-Печерської лаври. Працював там у друкарні, потім був старшим у Китаївській пустині, настоятелем Сіннянського Покровського монастиря [див.: *Тетерина Д.* Перші спроби генеалогії роду Григорія Савича Сковороди // *Тетерина Д.* Вибрані

праці: У 7 т. – Київ; Мюнхен, 2006. – Т. VII: Філософія, історія, літературознавство. – С. 263].

⁶ Неточна цитата з Канону Митрофана Смірнського «До святої й живоначальної Тройці» на недільній Полуночниці (глас 1-ий, пісня 3-я, тропар 1-ий). Пор.: “Ты древле яве Аврааму яко явился еси Трипостасный, Единствен же Естеством Божества, богословія истиннѣйшее образно явил еси: и вѣрно поем Тя, Единоначальнаго Бога, и Трисолнечнаго”.

⁷ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 49: 8. Пор.: *Іздо, тебѣ похвалѣтъ брѣтѣа твоѣа*.

⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.

⁹ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: *поминай послѣднѣа твоѣа*.

¹⁰ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: *поминай послѣднѣа твоѣа*.

¹¹ Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

¹² Сковорода змальовує тут картину своєрідної “дзеркальної інверсії”. Коли на світ дивиться мудрий чоловік, то “дзеркалами” є форми цього видимого світу, а коли на нього дивиться чоловік “плотяний”, то “дзеркалами” стають його очі. Світ сприймається “плотяною” людиною ніби зі споду, з погляду матерії як нульового рівня буття [див.: Ушкалов Л. Сенс “дзеркальної діалектики” самопізнання Г. Сковороди // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 5. – С. 128–137].

¹³ Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

¹⁴ Гр. *χαος* – ‘провалля, темрява, первісний морок, що передував постанню світу’. Памва Беринда тлумачив слово *хаос* як “пропасть, або змѣшаная, або країна, або матерія всего свѣта” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 470].

¹⁵ Фраза не *мѣчи менѣ* зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.

¹⁶ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 102 (103): 16. Пор.: *и не познѣетъ ктоиѣ мѣста своєго*.

¹⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17. Пор.: *Лице же гдѣе на творѣщыхъ зѣла, ѣже потребити ѿ земли пѣмѣтъ ихъ*.

¹⁸ Книга Псалмів 29 (30): 5. Див. також: *Веселитесь, прѣннѣи, ѿ гдѣи, и исповѣдайте пѣмѣтъ стѣпни єго* (Книга Псалмів 96 (97): 12).

¹⁹ Сковорода говорить тут про так звані “природні” знаки, тобто “знаки-ознаки, які перебувають у причинному чи будь-якому іншому функціональному, досить тісному відношенні до позначуваних ними речей, наприклад, *дим* стосовно *вогню*...” [Рогович М. Проблема знака в логіці Христофора Чарнуцького та Мануйла Козачинського // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 48].

²⁰ Книга Псалмів 76 (77): 20.

²¹ Знак оклику (замість коми) та слова в дужках – інтерполяції Сковороди.

²² Книга пророка Наума 1: 15.

²³ Згідно зі словником Памви Беринди, *Содом* означає “таємниця” [див.: Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 455]. Можна припустити, що Сковорода має тут на думці також суто богословське трактування слова *таємниця*, адже “тайна, по богословському опредѣленію, есть образ, или знаменіе видимое невидимыя вещи” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].

²⁴ Книга пророка Наума 1: 15.

²⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 73 (74): 2. Пор.: *гора сіѡнъ сіла, въ нѣйже вселѣся єси*.

²⁶ Див. прим. 109 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

²⁷ Фразу *вѣтъхїи дѣнни* взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

²⁸ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 25. Пор.: *Сїе морѣ великое и пространное*.

²⁹ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 23: 22. Пор.: **И** аще бы стѣли въ совѣтѣхъ моѣихъ, слышана сотворили бы словеса моѣа и ѿвратили бы людїи мои хъ ѿ пѣти ихъ лѣкаваго и ѿ начинанїи ихъ лѣкавыхъ.

³⁰ Див. прим. 129 до циклу «Басни Харківськія».

³¹ Іван Златоуст (*Iōánnēs o Χρυσόστομος*) (344/354–408 рр.) – великий грецький богослов, проповідник і церковний діяч (архієпископ константинопольський), один із найбільш відомих отців Церкви, автор понад 800 проповідей. Мав величезну популярність в Україні ще від часів Хрещення. Наприклад, Феофан Прокопович у своїй риториці почав характеристику творчості Златоуста такими словами: “Протягом усіх століть лунала його слава, а ніжне ім’я ‘Златоуст’ стало величним пам’ятником його вічної слави”, – щоб насамкінець вигукнути: “Ніхто більше, ніхто краще за святого Златоуста!” [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 155–156]. Його твори складають основу таких популярних повчальних книг, як «Златоуст», «Златоструй», «Ізмарагд», «Маргарит», «Торжественник» тощо. З кінця XVI ст. в Україні з’являється також ціла низка друкованих видань Златоуста: «Маргарит» (Остріг, 1596), «Лькарство на оспалый умысл чоловічый» (Остріг, 1607), «О воспитанїи чад» (Львів, 1609), «Бесѣды на 14 посланїи св. ап. Павла» (Київ, 1623), «Бесѣды на Дѣянїя св. апостола» (Київ, 1624) та інші.

³² Див. прим. 302 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».

³³ Амвросій Медиоланський (*Sanctus Ambrosius*) (333–397 рр.) – видатний римський богослов і церковний діяч, автор трактатів «Про таїнства», «Шестоднев», «Про безплідність» тощо. Користувався великим авторитетом у старих українських богословів. Наприклад, Мелетій Смотрицький на початку свого «Треносу» подає св. Амвросія (“*Ambrosius Mediolan.*”) в реєстрі тих авторів, на яких він спирався у власних міркуваннях (окрім Амвросія, тут фігурують Альберт Великий, Ансельм Кантерберійський, Августин, Беда Достойний, Бернард Клервоский, Бонавентура, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ниський, Діонісій Ареопітський, Єронім Стридонський, Іриней Ліонський, Оріген, Тертуліан, Тома Аквінський, Юстин Філософ та інші). Перегодом на нього покликалися Інокентій Гізелъ [див.: *Гізелъ І. Мир – Богом чоловіку.* – Київ, 1669. – С. 24], Антоній Радивиловський [див.: *Радивиловський А. Огородок Марїи Богородици.* – Київ, 1676. – С. 622–623], Стефан Калиновський [див.: *Калиновський С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика* // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф. Натурфилософія, або Фізика* // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 175], Стефан Яворський [див.: *Яворський С. Камень въры.* – Київ, 1730. – С. 29] та інші. Варто зазначити, що св. Амвросій – один-єдиний латинський автор, згаданий у православному «Номоканоні» (тут за ним окреслене єство віри [див.: *Номоканон, си ест Законоправилник.* – Київ, 1629. – С. 7]) й чия молитва «Тебе, Бога, хвалим» включена до «Требника» Петра Могили [див.: *Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник.* – Київ, 1646. – С. 413–414 (третя пагін.)].

³⁴ Див. прим. 198 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

³⁵ Див. прим. 159 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁶ Григорій I Великий, чи Двоєслов (*Gregorius Magnus*) (бл. 540–604 рр.) – Папа Римський упродовж 590–604 рр., а крім того, славетний письменник. Був добре знаний в Україні, починаючи зі старокілівської доби [див.: Перші українські проповідники і їх твори. – Рим, 1973. – С. 19]. За часів бароко на його «Моралії» покликалися, наприклад, Стефан

Калиновський [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 159; Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 167], Михайло Козачинський [див.: *Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 368] та інші.***

³⁷ Зазначмо, що Сковорода називає тут трьох святих отців-каппадокійців, найбільш шанованих у православній традиції (пор., наприклад, молитву до святих учителів, в якій вони розпочинають реєстр: “Святыи Василие Великий, Григорие Богослове, Иоанне Златоустый, Дιονисие Ареопажита, Афанасие, Кирилле Александрийский и Иерусалимский, Григорие Нисский, Клименте, Епифаніе, Теофилакте, Иоанне Дамаскине и всѣ святыи учителяе вселенстїи” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 323 (третя пагін.)]), та “чотирьох великих латинських учителів Церкви”: Амвросія, Єроніма, Августина й Григорія Великого. Як писав свого часу Еразм Роттердамський: “З глумачів Святого Письма обирай передовсім тих, які якнайдалі відходять від букв. Після Павла такими є найперше Оріген, Амвросій, Єронім, Августин” [Еразм Роттердамский. Оружие христианского воина // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 103]. Отже, якраз екзегетичний досвід святих отців та вчителів надихав Сковороду на пошуки містичного сенсу Біблії – не дарма ж бо православні українські богослови, так само, як і католицькі, заперечуючи протестантську ідею ясності Святого Письма, покликалися щонайперше на церковний Переказ. “...Аще бы явственна быша Писаніе, – наголошував, наприклад, Стефан Яворський, – то кая бы нужда быше толиких толкователей, богомудрых отецъ святих, свѣтил церковных, иже тайны Священнаго Писанія испытующе, единѣм усты исповѣдуют, яко слово Божіе есть бездна многа” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 740; пор.: *Rutka Th. Herby, або Znaki Kościoła prawdziwego. – Lublin, 1696. – S. 138–139].*

³⁸ Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Останнє слово має форму: *їмалы*.

³⁹ Книга Псалмів 13 (14): 1.

⁴⁰ Див. прим. 25 до трактату «Начальная дверь ко христїанскому добронравію».

⁴¹ Сковорода має на думці слова: *совіѣкъ начїла ѥ вїасти* (Послання св. ап. Павла до колосян 2: 15), а також: *їспризднїтъ всѣко начїлство ѥ всѣкъ вїасть ѥ силѣ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24).

⁴² Дії св. апостолів 1: 1.

⁴³ Сковорода має на думці слова: *Ѧще ѡзыки челоувѣческими глаголю ѥ ѡг҃лскими, любвѣ же не ѥмалъ, выхъ (їакъ) мѣдѣ звенѡци, нїи кѣмвалъ звѡцаѡи* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1).

⁴⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Сынове же їїлєвы їдѡша мїаннѣ* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 35).

⁴⁵ Цей образ узято з Дій св. апостолів 16: 16. Пор.: *Ѡтроковїца нѣкаѡ ѥмѣцаѡ дѣхъ пытїиѡвѣ*.

⁴⁶ Парафраза Апокаліпсису 3: 16. Пор.: *Тѡкъ, їакъ ѡбѣзморѣнъ єси, ѥ ни ни тѣплѣ ни стѣдѣнѣ*.

⁴⁷ Четверта книга Мойсеєва: Числа 6: 16; Євангелія від св. Матвія 4: 7.

⁴⁸ Пор.: Августин. Сповідь, 3. VI. 10. “Так я потрапив поміж пихатих і нищих людей, надмірно відданих справам тіла й велемовних, їх уста закривали диявольські сіті й клей, що складався з суміші складів Твого імені, й імені Господа Нашого Ісуса Христа, і Духа Святого, Розрадника нашого” *Святий Августин. Сповідь* / Пер. з латини Ю. Мушак. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 37]. Образ “диявольських сітей” був добре знаний у літературі старої України. Наприклад, Антоній Радивиловський писав: “Михаиле святый, маеш меч в руках, маеш и поза, мечем теды своим ангелским пресѣчи всѣ сѣти, которыи Люцифер, низверженный през тебе з неба, всюда на сем свѣтѣ пороскидал на уловленіе душ наших” [*Радивиловський А. Огородок Маріи Богородицы*. – Київ, 1676. – С. 577]. Пор.: “сохрани его от сѣтй діаволских” [*Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 896]; “Видѣ славный Антоній сѣти распостерти / бѣсом по всей вселенной, нѣгдѣ не раздerti” [*Максимович І. Алфавит собранный, риѣмами сложенный*. – Чернігів, 1705. – Арк. 7], тощо.

⁴⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 13: 27. Пор.: **И** по хлѣбѣ тогда вниде въ онъ сатана.

⁵⁰ Парафраза Книги Псалмів 145 (146): 4. Пор.: **И**зыдетъ дѣхъ єго, и возвратитсѣ въ зѣмлю свою.

⁵¹ Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁵² Сковорода говорить про поклоніння святым мощам.

⁵³ Варто зазначити, що старі українські православні й католицькі богослови, сперечаючись із протестантами, старообрядцями та іншими, зокрема, про ікони та їхній “прокінезіс”, повсякчас наголошували, що в образі пошановується *форма*, а не *матерія* [див.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 23 (друга пагін.); *Яворський С. Камень вѣры*. – Київ, 1730. – С. 3; *Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ*. – Київ, 1748. – Арк. 23], а “образова честь переходить на сам першообраз” [*Kalnofoyski A. Τερατοβούημα*. – Кііów, 1638. – S. 85–86; пор.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 8 (друга пагін.); *Галатовський І. Месія правдивый*. – Київ, 1669. – Арк. 208; *Яворський С. Камень вѣры*. – Київ, 1730. – С. 16; *Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ*. – Київ, 1748. – Арк. 23, 156; Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 108].

⁵⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: сѣ, лежитъ сѣй на падѣніе.

⁵⁵ Пор.: Євангелія від св. Луки 10: 30–37.

⁵⁶ Книга Псалмів 141 (142): 4.

⁵⁷ Митарства (гр. *ἐναέρια τελωνία*) – у православній традиції: випробування душі після смерті до остаточного вирішення її долі на Страшному Суді [див.: *Аверинцев С. Митарства* // *Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук*. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 155]. Старі українські богослови інколи ототожнювали *митарства* з *чистилицем*. Наприклад, у «Слові к народу каѳоліческому» сказано, що одну з чотирьох місцин “преісподнього” світу називають “митарство”, или ‘чистец’, где идут души, отсланныи на дочасную муку” [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)]. Докладніше писав про це Інокентій Винницький: “...идут на Мытарства, которыи Всиходняя Церков на повѣтру быти повѣдают, иж там духове злобы поднебесны, то естъ діаволи, души таковыи турбуют, смущают и трапят. А Заходняя Церков Чистцем називает и повѣдают, же мѣстце естъ его в певной части земли, где души огнем чистятся...” [Винницький І. Катихисіс, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 79]. Те саме в Касіяна Саковича, який присвятив питанню про митарства спеціальний параграф свого «Трактату про душу» [див.: *Сакович К. Трактат про душу* // *Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст.* – Київ, 1988. – С. 500–505].

⁵⁸ Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

⁵⁹ Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8.

⁶⁰ Сковорода має на думці історію про те, як Самсон убив лева (див.: Книга Суддів 14: 5–9).

⁶¹ Пор.: “Не всякому по Якову” [Номис, № 4726; Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 56].

⁶² Неточна цитата з книги Ісуса, сина Сирахового 37: 34. Пор.: прѣсыщѣніємъ во мнѣхъ ѡмръбша.

⁶³ Див., наприклад: Третя книга Мойсеева: Левит 11: 7.

⁶⁴ Мабуть, Сковорода має тут на думці сюжет про Арістіппа, що його переказав Діоген Лаерцій (II, 71): “Чоловікові, який вихвалявся широкими знаннями, він [Арістіпп] сказав: ‘Від того, що людина багато їсть, вона не стає здоровішою, аніж та, котра вдовольняється лиш необхідним: так само й учений – це не той, хто багато читає, а той, хто читає з користю’” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 126].

⁶⁵ Див. прим. 132 до діалогу «Кольцо».

⁶⁶ Сковорода має на думці слова: ѿ вѣдѣ царѣ давіда скѣчѣца ѿ иґраѣца прѣд гдѣмъ (Друга книга царств 6: 16).

⁶⁷ Див. прим. 459 до діалогу «Симфонія, нареченная Книга Асхань».

⁶⁸ Очевидно, це парафраза Першої книги царств 29: 6. Пор.: вхѣдѣ твоѣ ѿ исхѣдѣ твоѣ.

⁶⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 86 (87): 3. Пор.: Прѣславнаѣ глаголашасѣ ѡ тебѣ, граде вѣѣхъ.

⁷⁰ Книга Псалмів 56 (57): 6.

⁷¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: ѿдѣже бо ѡще бѣдетъ трѣпѣ, тѣмъ совершѣтсѣ ѡрѣхъ. Див. також: ѿдѣже тѣло, тѣмъ совершѣтсѣ ѿ ѡрѣхъ (Євангелія від св. Луки 17: 37).

⁷² Перша книга Мойсеева: Буття 1: 22.

⁷³ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 11. Пор.: Слетѣша же пѣтицы на тѣлѣса растѣсанаѣ ѣхъ.

⁷⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 31. Пор.: соґниѣ ѡнѣцѣ въ ѡнницахъ людскѣхъ.

⁷⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14; 4: 1. Пор.: бѣи твоѣ голѣбниѣ.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: не вѣмѣ: слѣдѣ ѡрѣла парѣца (по воздѣхъ).

⁷⁷ Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: Твоѣмъ же ли повелѣніємъ возноситсѣ ѡрѣлъ.

⁷⁸ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

⁷⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 11. Пор.: Призываѣи ѡ востѣхъ пѣтицъ.

⁸⁰ Пісня над піснями 2: 12.

⁸¹ Книга Ісуса Навина 10: 12.

⁸² Книга Ісуса Навина 10: 13.

⁸³ Євангелія від св. Матвія 2: 9.

⁸⁴ Парафраза Книги Суддів 16: 3. Пор.: ѿ спѣ самѣшонѣ до полѣноци: ѿ востѣ въ полѣноци, ѿ восхѣти двѣри ѡ вратѣхъ града со ѡбѣмѣмѣ вѣреѣмѣ, ѿ подѣ ѡнѣмъ съ заворѣю, ѿ возложи ѣ на раѣмѣна своѣ, ѿ вознесѣ ѣ на вѣрхъ горы, ѣже прѣд ѣнѣмъ хѣврѣна, ѿ положи ѣхъ тѣмъ.

⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 23 (24): 7. Останнє слово має форму: вѣша.

⁸⁶ Це парафраза Книги пророка Єзекіїля: або 44: 1 (пор.: ѿ ѡбрати мѣ на пѣть вратѣхъ внѣшнихъ, зрѣщихъ на востѣки: ѿ сѣѣ вѣхъ затворѣнна), або 44: 2 (пор.: ѿ рѣчѣ гдѣ ко мнѣ: сѣѣ вратѣ заключѣнна бѣдѣхъ ѿ не ѡвѣрѣтсѣ).

- ⁸⁷ Книга Премудрості Соломонової 31: 32.
- ⁸⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 12.
- ⁸⁹ Трохи неточна цитата з Книги Суддів 16: 17. Пор.: **желѣзо не възьде на главлѣ мою.**
- ⁹⁰ Четверта книга царств 6: 6.
- ⁹¹ Книга Псалмів 8: 5.
- ⁹² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: **възѣмлетсѧ ѿ земли живѡтъ ѣгоу.**
- ⁹³ Книга Псалмів 140 (141): 10.
- ⁹⁴ Євангелія від св. Луки 2: 15.
- ⁹⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 43 (44): 10; 59 (60): 12. Пор.: **не ѡзыдѣши, вѣже, въ силѧхъ нашихъ.**
- ⁹⁶ Книга Притч Соломонових 1: 20.
- ⁹⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 1 та з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 27. Пор.: **Возвесѣлѧсь, неплоды, нераждающѧ.**
- ⁹⁸ Книга пророка Ісаї 58: 12.
- ⁹⁹ Книга пророка Ісаї 60: 4.
- ¹⁰⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 49: 23. Пор.: **ѡбѣдѣтъ царѣ кормителѣ твоемъ.**
- ¹⁰¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: **Послѣшайте мене, погѣблыи серце.**
- ¹⁰² Книга пророка Єзекїї 1: 18.
- ¹⁰³ Друга книга Мойсеева: Вихід 33: 23.
- ¹⁰⁴ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: **помяни послѣднѧ твоя.**
- ¹⁰⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 17. Пор.: **полюбѣтъ перстъ ѡкоу сиіеве.**
- ¹⁰⁶ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹⁰⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Осії 7: 11. Пор.: **ѡбѣше ѣфремъ ѡкоу голѣвъ безъимный, не имый серца.**
- ¹⁰⁸ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: **Кто прѣиде на онѧ странѣ морѧ, ѡбверѣте ѡ;**
- ¹⁰⁹ Неточна цитата з Книги пророка Єзекїї 3: 34. Пор.: **Сѣзды же возсѣлаша во хранилищѧхъ своихъ ѡ возвесѣлѧшасѧ.**
- ¹¹⁰ Книга пророка Іоїля 2: 28.
- ¹¹¹ Книга пророка Іоїля 2: 9.
- ¹¹² Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 9. Пор.: **Глубокѡ серце (человѣкъ) паче всѣхъ, ѡ человекъ ѣсть, ѡ кто познаетъ ѣго;**
- ¹¹³ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода глубокѧ совѣтъ въ серцы мѣжа.**
- ¹¹⁴ Парафраза або Першої книги Мойсеевої: Буття 9: 20 (пор.: **ѡ началъ нѡе человекъ дѣлатель (вытн) земли, ѡ насадѣ винограды**), або П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 20: 6 (пор.: **ѡ кѡи человекъ, ѡже насадѣ винограды, ѡ не веселѧсь ѡ негѡ**), або Євангелії від св. Матвія 21: 33 (пор.: **Человѣкъ нѣкій бѣ домовѣтъ, ѡже насадѣ винограды**), або Євангелії від св. Луки 20: 9 (пор.: **человѣкъ нѣкій насадѣ винограды**).
- ¹¹⁵ Євангелія від св. Івана 3: 7.
- ¹¹⁶ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 10. Пор.: **дытъ бы тѣ водѣ живѣ.**
- ¹¹⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: **ѡгнѣ бо гдѣнь на (всѧко) лѣто сѡждеши въ кѡпѣль ѡ возмѣдиши водѣ.**
- ¹¹⁸ Євангелія від св. Івана 5: 4.

- ¹¹⁹ Євангелія від св. Луки 24: 35.
- ¹²⁰ Євангелія від св. Марка 16: 18.
- ¹²¹ Євангелія від св. Марка 16: 17.
- ¹²² Дії св. апостолів 3: 6.
- ¹²³ Дії св. апостолів 3: 8.
- ¹²⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
- ¹²⁵ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И дана быша женѣ два крила орла великаго.**
- ¹²⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 43. Пор.: **Кто премъдръ и сохранитъ сѣ.**
- ¹²⁷ Як писав Еразм Роттердамський: “Роздуми над одним віршем задовольнять більше, наситять більше, якщо ти, розбивши шкаралущу, виймеш зерно, аніж коли ти проспіваш усі псалми до останньої літери” [Еразм Роттердамский. Оружие христианского воина // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 103].
- ¹²⁸ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ¹²⁹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 41: 1–7.
- ¹³⁰ У літературі старої України історію Лотової дружини було заведено трактувати передовсім у буквальному сенсі, як-от в Іоанікія Галятовського [див.: *Галятовський І. Месія правдивий.* – Київ, 1669. – Арк. 226] чи Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 605; *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 227, 409], або в сенсі моральному (тропологічному), як у Віталія Дубенського [див.: Діоптра, сирѣчь Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человеческого в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 183], Петра Могили [див.: *Могила П.* Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 936], Кипріяна Жоховського [див.: *Żochowski С.* Colloquium Lubelski. – Leopoli, 1680. – S. 28], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 56], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 297], Івана Леванди [див.: *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 18–19, 95] та інших. Тільки вряди-годи її могли трактувати в якомусь “містичному” сенсі [див., наприклад: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 427–428].
- ¹³¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѣже растлиѣти дѣшы ѡчныя и дѣшы жѡдѣшыя тѣмъ сотворѣти** (Книга пророка Ісаї 32: 6).
- ¹³² Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: **Тѣмъ тѣцѣте, да постѣнете.**
- ¹³³ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 42. Пор.: **сѣтсѣ въ тѣлѣ, востаѣтъ въ нетѣлѣ.**
- ¹³⁴ Книга Псалмів 56 (57): 9.
- ¹³⁵ Книга Псалмів 140 (141): 10.
- ¹³⁶ Книга пророка Варуха 3: 30.
- ¹³⁷ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ¹³⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 6. Пор.: **въ сокровищѣхъ спїіє нашє.**
- ¹³⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 61 (62): 12. Пор.: **Єдиною глѣ вѣтъ, двѡмъ сѣмъ слышахъ.**
- ¹⁴⁰ Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
- ¹⁴¹ Цей образ узято з Книги Псалмів 22 (23): 2. Пор.: **На мѣстѣ слѣнѣ, тамъ вселі мѣ.**
- ¹⁴² Книга пророка Варуха 3: 30.
- ¹⁴³ Книга Псалмів 54 (55): 7.
- ¹⁴⁴ Книга Псалмів 3: 6.

- ¹⁴⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: подъ сѣнь єгѡ восхотѣхъ и сѣдохъ.
- ¹⁴⁶ Мабуть, Сковорода має на думці слова: **И** рече аггѣл єй: не бойса, мїтїамъ: ѡбръѣа वो єси влѣтъ ѡу бѣа (Євангелія від св. Луки 1: 30).
- ¹⁴⁷ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 24. Пор.: ѡце же поспїши, сладостнш поспїши.
- ¹⁴⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 8. Далі Сковорода пропускає увесь цей вірш та першу половину наступного вірша.
- ¹⁴⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 9.
- ¹⁵⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ѡкоже рай сладостн землѣ предъ лицѣмъ єгѡ.
- ¹⁵¹ Книга пророка Іоїля 2: 2.
- ¹⁵² Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: прѣвнѣй же ѡкѡ лѣвѣ ѡповѣа.
- ¹⁵³ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ¹⁵⁴ Сковорода має на думці слова: и почиетъ на нѣмъ дхъ вѣѣи, дхъ прїмѣрости и рѣзѣма, дхъ совѣти и крѣпости, дхъ вѣдѣнїа и бѣгочѣстїа (Книга пророка Ісаї 11: 2).
- ¹⁵⁵ Стара назва Каспійського моря. Як писав, наприклад, Феофан Прокопович: “Каспійське море, яке ми називаємо Гірканою і Хвалінським морем, є не стільки море, як величезне озеро або болото” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 466].
- ¹⁵⁶ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ¹⁵⁷ Можливо, Сковорода має на думці слова: гл҃голющаго въ тѣмнѣмъ вѣчерѣ, єгда ѡпокоєнїе вѣдетъ ношное и мїрачное (Книга Притч Соломонових 7: 9).
- ¹⁵⁸ Сковорода має на думці слова: просвѣтитѣ сѣбѣ свѣтъ вѣдѣнїа (Книга пророка Осїї 10: 12).
- ¹⁵⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Д**овро̀ соль: ѡце же соль не слана вѣдетъ, чїмъ ѡсолїтса; **И**мѣйте соль въ сѣбѣ, и мїръ имѣйте междѣ собою (Євангелія від св. Марка 9: 50).
- ¹⁶⁰ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 3. Пор.: **Б**гъ ѡ ѡга прїидетъ.
- ¹⁶¹ Сковорода має на думці слова: прѣидетъ ѡ смѣрти въ животоу (Євангелія від св. Івана 5: 24).
- ¹⁶² Парафраза Книги пророка Захарїї 7: 9. Пор.: о́це гл҃етъ гдѣ вседержїтель: сдѣа прѣвѣденъ сдѣите и мїлостъ и щедрѡты творїте кїждо ко вратѣ своємѣ.
- ¹⁶³ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 5: 28. Пор.: всѡкъ, ѡже воззрїтъ на женѣ ко єже вождѣлѣти єа, ѡже лѣводѣйствова съ нѣю въ сѣрдцы своємѣ.
- ¹⁶⁴ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 50. Пор.: **С**їе же гл҃голю, вратїе, ѡкѡ плѡтъ и кровѣ цр҃твїа вѣїа наслѣдїти не мѡгѣтъ.
- ¹⁶⁵ Книга Псалмів 72 (73): 27.
- ¹⁶⁶ Фразу **сынъ авраа́мъ** узято з Євангелїї від св. Луки 19: 9.
- ¹⁶⁷ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.
- ¹⁶⁸ Пісня над піснями 1: 3.
- ¹⁶⁹ Книга Псалмів 35 (36): 9.
- ¹⁷⁰ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 17. Пор.: ѡкѡ смїрна їзбрана їздѣхъ благоуханїе.
- ¹⁷¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **С**мїрна и стѣкти и ка́са ѡ рїзѣ твоїхъ.
- ¹⁷² Від гр. *στακτός*. Памва Беринда тлумачив слово *стакти* так: “капля, або крапля, або ольєк, барзо пахнучїй, з мїрры вытисненнїй” [Беринда П. Лексікон славеноросскїй и имен

толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 457]. Вживання в обрядах цієї ароматичної речовини було передбачене Мойсеевим законом (див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 30: 34).

¹⁷³ Точна етимологія імені *Лот* (євр. *lōt*) невідома. Щоправда, існує іменник *lōt*, який зустрічається тільки в Першій книзі Мойсеевій: Буття (37: 25 та 43: 11) й означає якусь ароматичну рослину. У Септуагінті в обох випадках – *σταντή*. Слово *lōt* звучить так само, як і ім'я *Лот*, але пишеться без літери *вав* (в івриті позначення *ō* через *вав* у багатьох випадках є факультативним – одне й те саме слово може писатися двома способами). Існує також дієслово *lōt*, написання якого теж збігається з написанням імені *Лот*. Воно означає “загортати, ховати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 532]. Варто відзначити, що при перекладі по-грецькому Книги пророка Ісаї 25: 7: *ûbilla^c bāhār hazze^h rəpē^c-hallōt hallōt ‘al-kol-hā^cammīm* (“і Він на горі цій понищить заслону, заслону над усіма народами”), слово *lōt* (заслона), очевидно, трактували як *lōt* (миро). Тому в Септуагінті сказано: “*χοῖσονται μύρον ἐν τῷ ὄρει*” (“вони будуть змащувати себе миром на цій горі”). Памва Беринда тлумачив ім'я *Лот*, зокрема, так: “живица дорогая, которая называется стакти” [Беринда П. Лексикон славенороскскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 431].

¹⁷⁴ Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁷⁵ Книга Псалмів 22 (23): 1.

¹⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 22 (23): 1. Пор.: **На мѣстѣ ѕлѣчнѣ, тѣмъ вселѣ мѧ.**

¹⁷⁷ Євангелія від св. Луки 17: 32.

¹⁷⁸ Очевидно, це неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 6 та з Євангелії від св. Марка 10: 9. Пор.: **Ѣже ѿбо бѣтъ сочєтѧ.**

¹⁷⁹ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 16. Пор.: **вѣлѧ ѣсть вѣгочєстѣл тѧйна.**

¹⁸⁰ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 4: 23. Пор.: **Но ѡже ѿ рабѣ, по плѣти родѣсѧ: ѧ ѡже ѿ свободныѧ, по ѡбѣтованію.**

¹⁸¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **да вѣдѣтъ чѧда єгѡ въ погѣблєніє** (Книга Псалмів 108 (109): 13).

¹⁸² Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 17. Пор.: **полюжѣтъ пѣрєстѣ ѡкѡ ѕмѣєє плѣжѣще по землѣ.**

¹⁸³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **Ѡувѣждѧ, ѡкѡ пѣпелѧ ѣсть єрѣцє ѡхъ, ѧ прєльщѧютсѧ.**

¹⁸⁴ Книга Псалмів 71 (72): 9.

¹⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: **смѣрѣтъ ѡупасѣтъ ѧ.**

¹⁸⁶ Книга Псалмів 139 (140): 3; Послання св. ап. Павла до римлян 3: 13.

¹⁸⁷ Послання св. ап. Павла до римлян 3: 13.

¹⁸⁸ Книга Псалмів 139 (140): 1.

¹⁸⁹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 11 (12): 3. Пор.: **въ єрѣцѣ, ѧ въ єрѣцѣ глѧгѡмѧ ѕлѧлѧ.**

¹⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 51 (52): 6. Пор.: **возлюбѣлѧ єсѧ всѧ глѧгѡлы потѡпныѧ, ѡзыкѣ льстѣвѧ.**

¹⁹¹ Книга Псалмів 44 (45): 14.

¹⁹² Неточна цитата з Книги Псалмів 86 (87): 3. Пор.: **Прєслѧвнѧ глѧгѡмѧсѧ ѡ тѣвѣ, грѧдє вѣій.**

¹⁹³ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 19. Пор.: **Мрѣіамъ же совлѧдѧше всѧ глѧгѡлы сѧлѧ, слѧгѧюци въ єрѣцѣ своємѧ.**

¹⁹⁴ Парафраза Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Глѡбѡкѡ єрѣцє (чєловѣкѡ) пѧчє вѣсѣхъ.**

- ¹⁹⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: **взѣмѣтсѧ ѿ земли живѡтъ ѿгнѡ.**
- ¹⁹⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: **на персехъ твоихъ и чревѣ ходити вѣдѣши, и зѣмлю снѣси всѧ дни животѧ твоегѡ.**
- ¹⁹⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: **Возвратѣтсѧ на вечерѣ, и възлѡчѣтѣ ѿкъ пѣсѣ, и ѡбѣдѣтѣ грядѣ.**
- ¹⁹⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: **проклѣтѣ ты ѿ всѣхъ скотѡвъ.**
- ¹⁹⁹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 9: 25. Пор.: **проклѣтѣ (вѣди) ханаанѣ ѡтрокѣ.**
- ²⁰⁰ Євангелія від св. Луки 24: 25.
- ²⁰¹ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ²⁰² Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 13. Пор.: **ѿкъ блаженѧ єсть неплѡды неѡскверненѧ.**
- ²⁰³ Сковорода має на думці слова: **и ѿце внидѣши въ невѣстникѣ, возиѣши жерѣтокѣ ѡмѣтѣнный, и возложѣши ѿ сѣрдца и ѿ пѣчени рыбнымъ и покѣриши** (Книга Товіа 6: 17).
- ²⁰⁴ Книга Псалмів 111 (112): 6.
- ²⁰⁵ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смирна и стѣкти и касѧ ѿ ризъ твоихъ.**
- ²⁰⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **нѣсмы рабынни чѣда, но свободнымъ** (Послання св. ап. Павла до галатів 4: 31).
- ²⁰⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: **ни ѿ похоти плотскѧ, ни ѿ похоти мѣжескѧ, но ѿ вѣа родишасѧ.**
- ²⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 38: 19–20. Початок вірша звучить так: **ѡднѣсь бо...**
- ²⁰⁹ Книга Псалмів 3: 6.
- ²¹⁰ Парафраза Книги Псалмів 24 (25): 12. Пор.: **Ктѡ єсть чловѣкѣ боѧйсѧ гдѧ;**
- ²¹¹ Фразу **ханаанѣ ѡтрокѣ** узято з Першої книги Мойсеевої: Буття 9: 25–26.
- ²¹² Неточна цитата з Книги Суддів 6: 12. Пор.: **гдѣ съ тобою, сильный крѣпостѣю.**
- ²¹³ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 25.
- ²¹⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 32.
- ²¹⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 1 та з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 27. Пор.: **Возвесѣлсѧ, неплѡды, нераждающѧ.**
- ²¹⁶ Сковорода має на думці слова: **видѣвшѣ же сынове вѣїи дщѣри чловѣчи, ѿкъ доврѣ сѣтъ, поѡша сѣвѣ женѣ ѿ всѣхъ, ѿже извѣраша** (Перша книга Мойсеева: Буття 6: 2).
- ²¹⁷ Див.: Третя книга царств 1: 1–4.
- ²¹⁸ Див.: Книга Притч Соломонових 31: 10–32.
- ²¹⁹ Тобто на Кавказьких горах.
- ²²⁰ Книга Іова 39: 1.
- ²²¹ Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: **ѡбновѣтсѧ ѿкъ ѡрлѧ ѣность твоѡ.**
- ²²² Див. прим. 46 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
- ²²³ Парафраза Книги пророка Єзекїля 23: 8. Пор.: **и тѣи растѣиша дѣвство єѡ.**
- ²²⁴ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И данѧ быша женѣ двѧ крилѧ ѡрлѧ великагѡ.**
- ²²⁵ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ²²⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 8. Пор.: **Не сѣтъ бо совѣти мои ѿкоже совѣти вѣши.**
- ²²⁷ Фраза **землѧ живихъ** кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Псалмів 26 (27): 13.

²²⁸ Слово Єрусалим старі українські письменники зазвичай тлумачили в чотирьох сенсах. Наприклад, Дмитро Туптало зазначав: “По писмени, еже есть історически или повѣствователнѣ, Іерусалим сказуется град в Палестинѣ сущ. Аллигорически, еже есть иносказателнѣ, Іерусалим знаменуєт воюющую Церковь. Анагогически, еже есть вышним разумом, Іерусалим знаменуєт торжествующую горѣ Церковь. Тропологически же, еже есть нравоучителнѣ, Іерусалим знаменуєт душу человѣческую в жизни сей” [Туптало Д. Розыск о расколической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 318–318 (зв.)].

²²⁹ Сковорода має на думці поняття *spiritualis res publica*. Слово *республіка* зринало в ході опису потойбічного світу в тих авторів, чия творчість Сковорода добре знав. Наприклад, Еразм Роттердамський писав: “Справді-бо, хіба то не найбільше щастя зображувати потойбічне життя з такою точністю, немов провів ти в цій республіці довгі роки...” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 74]. Латинські автори часом називали “республікою” також Церкву [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 243]. Та й перегодом, аж до Великої французької революції, як слушно зазначав Василь Зеньковський, значення слова *республіка* “далеко вибігало за рамки суто політичної сфери й було пов’язане із загальною вірою в торжество розуму в історичному русі, з вірою в можливість побудувати життя на раціональних засадах” [Зеньковський В. Русские мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей. 2-е изд. – Париж, 1955. – С. 23].

²³⁰ У такій стилістиці старі українські письменники зазвичай описували рай, де немає ні “болѣзни, ни жажды, ни глада, ни смерти, но вѣчный свѣт непрестанный, день нескончаемый, покой, радость и веселіє” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 595 (зв.)].

²³¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: ѡу чловѣкъ сїе невозможно єсть.

²³² Пор.: “...Той самий слизький змії – перший зрадник нашого спокою, то ховався в одного кольору з ним траві, то, причаївшись у своїх норах, звиваючись сотнями кілець, не перестає переслідувати колись упалу нашу жінку. Зрозумій, що жінка – це плотяна частина чоловіка. Адже це наша Єва, через яку підступна змія спокушає наш дух смертоносними насоладами” [Еразм Роттердамський. Філософские произведения. – Москва, 1986. – С. 91].

²³³ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 32.

²³⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 15. Пор.: да не кій корень горѣсти, выспрь прозвѣлѣй, пакость сотворитъ, и тѣмъ ѡсквернѣтъ мнози.

²³⁵ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 19: 33–35.

²³⁶ Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15.

²³⁷ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: но ѡсквернѣтъ ѣхъ и ѡумъ и совѣсть.

²³⁸ Сковорода має на думці слова: пѣсь возвратѣсь на своѣ блевѣтинѣ (Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 22).

²³⁹ Книга Псалмів 58 (59): 7.

²⁴⁰ Сковорода має на думці слова: пѣтѣмъ царскимъ пойдѣмъ, не совратѣмъ ни на дѣсно, ни на лѣво (Четверта книга Мойсеева: Числа 20: 17).

²⁴¹ Книга пророка Захарії 2: 6.

²⁴² Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 11. Пор.: Ѡстѣпнѣте, Ѡстѣпнѣте, ѡзѣдѣте Ѡсѣдѣ.

²⁴³ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 17: 1. Пор.: прѣиди, да покажѣ ти сѣдѣ лѣвѣдѣицы великіѣ.

²⁴⁴ Апокаліпсис 18: 2.

²⁴⁵ Книга пророка Наума 3: 1. Сковорода змінює тут пунктуацію.

²⁴⁶ Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 2. Пор.: **Гласъ вичей и гласъ трѣса колесъ, и конѣ текѹщи и колесницы шѹмѹщиѹ.** Слово **кѹнника** замість **конѣ** Сковорода по пам'яті вставив з наступного вірша: **и кѹнники ѿѹдѹща** (Книга пророка Наума 3: 3).

²⁴⁷ Книга пророка Наума 3: 5.

²⁴⁸ Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 6. Пор.: **и возвергѹ на тѹ ѡгнѹшеніе по нечистотѹмъ твоимъ, и положѹ тѹ въ прѣтчѹ.**

²⁴⁹ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 29: 23. Пор.: **ѡпровержесѹ содѹмъ.**

²⁵⁰ Євангелія від св. Луки 17: 32.

²⁵¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15.

²⁵² Фраза **мочѹщійсѹ къ стѣнѣ** кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: **даже до мочѹщигосѹ къ стѣнѣ** (Перша книга царств 25: 22).

²⁵³ Неточна цитата з Книги пророка Амаса 8: 13. Пор.: **ѡскѹдѹють дѣвѹ дѹберѹ.**

²⁵⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 1. Пор.: **Свѣтїсѹ, свѣтїсѹ іерлїмѣ.**

²⁵⁵ Книга пророка Ісаї 60: 4.

²⁵⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 4. Пор.: **сѣ, прїидѹша всѣ сынове твоѣ и здалѣча, и дцѣри твоѹ на рѣмѣхъ възмѹтсѹ.**

²⁵⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Ки сѹть, иже ѡкѹ ѡблацы летѹтъ, и ѡкѹ гѹлѹбїе со птѣнцѹ ко мнѣ;**

²⁵⁸ Книга пророка Ісаї 60: 11.

²⁵⁹ Книга пророка Ісаї 60: 5.

²⁶⁰ Книга пророка Ісаї 35: 1.

²⁶¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто дасть ми крилѣ ѡкѹ голѹбїнѣ; и полечѹ.**

²⁶² Парафраза або Книги пророка Ісаї 40: 4 (пор.: **и вѹдѹтъ всѹ стрѹпѹштнаѹ въ прѹво, и ѡстрѹѹ въ пѹти глѹдки**), або Книги пророка Ісаї 42: 16 (пор.: **сѹтвориѹ ѡмѹ тѹмъ во свѣтъ и стрѹпѹшнаѹ въ прѹваѹ**), або Євангелії від св. Луки 3: 5 (пор.: **и вѹдѹтъ стрѹпѹштнаѹ въ прѹваѹ, и ѡстрѹѹ въ пѹти глѹдки**).

²⁶³ Парафраза Книги пророка Єремїї 32: 39. Пор.: **даѹмъ ѡмѹ пѹтъ ѡнъ.**

²⁶⁴ Сковорода має на думці звернене до Христа питання фарисея Никодима: **Глѹбола къ немѹ нїкодїмъ: кѹкѹ мѹжетъ чѹловѣкъ родїтисѹ старъ сѹй; єда мѹжетъ вторѹе внїти во ѹтрѹбѹ матѣре своєѹ и родїтисѹ;** (Євангелія від св. Івана 3: 4).

²⁶⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 12. Пор.: **сѣѹще сѣѹ по рѹдѹ.**

²⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: **рѹдъ же єгѹ кто ѡповѣсть;**

²⁶⁷ Див.: Третя книга Мойсеева: Левит 17: 3, 8, 10, 13; 22: 18; 24: 15; Четверта книга Мойсеева: Числа 9: 10. Пор.: Книга пророка Єзекіїля 14: 4, 7.

²⁶⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 23. Пор.: **И рече ѡмѹ: вѹ ѿ нїжнїхъ єстѣ, азъ ѿ вѹшнїхъ єсмь.**

²⁶⁹ 22-а байка Сковороди має назву «Навоз и Алмаз».

²⁷⁰ Фраза **камень краєдѹбный (краєдѹбный)** зринає в Книзі Йова 38: 6, у Книзі пророка Ісаї 28: 16, у Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 6 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 2: 20.

²⁷¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 11. Пор.: **да прорастїтъ землѹ вѹліе травнѹе, сѣѹще сѣѹ по рѹдѹ и по подѹбїѹ.**

- ²⁷² Парафраза Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: *и кѡсти твоѡ прозѡбнѡтъ ѡкѡ травѡ.*
- ²⁷³ Фраза *въ рѡды родѡвъ* зринає в Книзі Юдити 8: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 12, у Книзі пророка Ісаї 34: 17; 51: 8, у Книзі пророка Іоїля 3: 20 та в Євангелії від св. Луки 1: 50.
- ²⁷⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: *Злѡто же ѡбылѡ землѣ добрѡе: и тамшѣ єсть иждрѡзѣ.*
- ²⁷⁵ Євангелія від св. Луки 15: 6, 9.
- ²⁷⁶ Див. прим. 391 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».
- ²⁷⁷ Євангелія від св. Івана 6: 35, 51.
- ²⁷⁸ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: *Ѧзѣ цвѣтѣть пѡльный и крѣнѣ ѡдѡбный.*
- ²⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 12.
- ²⁸⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 12. Пор.: *цвѣти ѡбнѡшасѡ на землѣ.*
- ²⁸¹ Фраза *во врѣмѡ* ѡдно дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
- ²⁸² Євангелія від св. Луки 1: 38.
- ²⁸³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: *гдѣ, во чрѣвѣ прѣлѡхомѣ и повоиѡхомѣ, и родиѡхомѣ дѡхѣ спѣлѡ твоєгѡ.*
- ²⁸⁴ Євангелія від св. Івана 1: 14.
- ²⁸⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 7.
- ²⁸⁶ Див. прим. 229.
- ²⁸⁷ Фразу *сѡетѡ сѡетствѣй* узято з Книги Екклесіястової 1: 2; 12: 8.
- ²⁸⁸ Книга Псалмів 32 (33): 4.
- ²⁸⁹ Книга Псалмів 142 (143): 5.
- ²⁹⁰ Книга Псалмів 103 (104): 4; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 5.
- ²⁹¹ Книга пророка Ісаї 43: 13.
- ²⁹² Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Ѧ вренѣлѡ сотворѣнѣ єсѣ тѣ, ѡкоже и ѡзѣ* (Книга Іова 33: 6).
- ²⁹³ Мабуть, Сковорода має на думці Кіферіду (лат. *Cytheris*) – славетну мімічну акторку, котра була коханкою Марка Антонія, а перед тим – поета Гнея Корнелія Галла. Цей останній оспівав її у своїх любовних елегіях під ім'ям Лікоріди. Про Кіферіду писав також Ціцерон у «Друтій філіппіці проти Марка Антонія» та інші.
- ²⁹⁴ Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 2. Пор.: *всѡкѣ чѡловѣкѣ лѡжѣ.* Див. також: Послання св. ап. Павла до римлян 3: 4.
- ²⁹⁵ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 7. Останнє слово має форму: *свѣшѣ.*
- ²⁹⁶ Це – емблематичний образ “небесної”, або “внутрішньої людини”, яка злітає високо в небо, тримаючи в руці “абетку світу” [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 250].
- ²⁹⁷ Сковорода має на думці слова: *Прѣїде ійсѣ двѣремѣ зѡтворѣннѣмѣ* (Євангелія від св. Івана 20: 26).
- ²⁹⁸ Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: *ѡчи єгѡ ѡкѡ голѡбнѣцы.*
- ²⁹⁹ Сковорода має на думці емблематичний образ горлиці. Див. прим. 466 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
- ³⁰⁰ Гр. *πελαργός* – ‘лелека’. Про лелеку як символ вдячності див. прим. 15 до притчі «Благодарный Еродій».
- ³⁰¹ Сковорода має на думці емблематичний образ журавля-сторожа. Див., наприклад, 564-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Журавль, держащий ногою

камень» (підпис: “Дабы кто внезапно на меня не напал. Трудно меня найти спящего. Не improvise”) [Емлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 142–143]. Цей образ є також у трактаті Касіяна Саковича «Арістотелівські проблеми» [див.: Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 411], у славетній київській емблематичній збірці «Иѡѡка ієрополітика»: “Служащій многим многи имат труды. / Нѣсть он свой и всѣх имат аки уды. / Всѣм служит и всѣм дает совѣт здравый / О всѣх бодрствуя, аки страж жоравый” [Чижевський Д. Український літературний барок: нариси / Підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. – Харків, 2003. – С. 341], в учительному трактаті Семена Климовського «О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их» [див.: Климовський С. О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их // Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 125], в «Енеїді» Івана Котляревського (“Цесарці ходять журавлями, / Цирцеї служать за гусар / І в острові тім сторожами” [Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 118]) тощо. Його відлуння є й у народній творчості. Пор. приказку: “Стоїт, як журавель на варті” [Франко, № 12422].

³⁰² Парафраза Апокаліпсису 14: 2. Пор.: **И** слышахъ гласъ съ небесѣ, ѡкв гласъ водѣ многихъ и ѡкв гласъ грома велика.

³⁰³ Євангелія від св. Івана 3: 8.

³⁰⁴ Парафраза Книги Псалмів 8: 5. Пор.: что ѣсть человекъ, ѡкв помниши єго;

³⁰⁵ Парафраза Книги Псалмів 8: 7. Пор.: и поставилъ єси єго надъ дѣлы рѣкъ твоєѡ.

³⁰⁶ Сковорода має на думці слова: **П**амать прѣвнихъ съ похвалами: **и**ма же нечестивыхъ **о**угасѣтъ (Книга Притч Соломонових 10: 7).

³⁰⁷ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 3: 15. Пор.: сѣ моє ѣсть **и**ма вѣчноє и **п**амать родѡвъ родѡмъ.

³⁰⁸ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 39: 7–20. Історія Йосифа та Пентефрієвої дружини стала сюжетом відомої драми Лаврентія Горки «Йосиф патріарха» (1707–1708 рр.).

³⁰⁹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

³¹⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 25: 28. Пор.: **И** возлюбѣ ісаакъ ісава, ѡкв ловѣтва єго бѣше брѣшно ємѣ: рѣвѣкка же любѣлаше іаковѣ.

³¹¹ Книга пророка Наума 3: 1.

³¹² Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 1. Пор.: **О**, грядѣ кровей, весь живый, полнъ неправды! не ѡсѣжетъ ловѣтва.

³¹³ Книга пророка Даниїла 10: 5.

³¹⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: взѣтъѣ великолѣпіє твоє превѣше нѣсъ.

³¹⁵ Книга Псалмів 32 (33): 11.

³¹⁶ Парафраза або Першої книги царств 10: 6 (пор.: снідетъ на тѣ дѣхъ гдѣнь), або Євангелії від св. Луки 1: 35 (пор.: дѣхъ стѣий найдѣтъ на тѣ).

³¹⁷ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 45.

³¹⁸ Книга Псалмів 32 (33): 4.

³¹⁹ Євангелія від св. Івана 3: 6.

³²⁰ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

³²¹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 41: 4.

³²² Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: и дѣже во ѡще бѣдетъ трѣпъ, тѣмъ соверѣтъсѣ **о**ри. Див. також: и дѣже тѣло, тѣмъ соверѣтъсѣ и **о**ри (Євангелія від св. Луки 17: 37).

³²³ Див. прим. 386 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

³²⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 22.

³²⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 11. Пор.: **П**ризыва́и ѿ востѣкъ пти́цѹ.

³²⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **О**ко рѣга́ющеся ѡтцѹ ѿ досажда́юще старости ма́терни, да исто́ргнѹтъ є̑ вра́нове ѿ дѣвѣи ѿ да снѣда́тъ є̑ птенцы ѿрли.

³²⁷ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 32: 11. У Біблії останнє слово має форму: возжелѣ.

³²⁸ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: **т**ворѣи а́гглы своѣ дѣхи.

³²⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѿ** не о́знихъ сотвори сѣѣ бѣтъ, ѿ чело́вѣкъ ро́дѣтъ та́къ вы́стъ (Друга книга маккавейська 7: 28).

³³⁰ Книга Псалмів 39 (40): 9.

³³¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посре́дѣ же ва́съ стоѣтъ, є́гѹже вы не вѣ́сте.

³³² Євангелія від св. Матвія 1: 23.

³³³ Фраза ко в́ре́мѣ своє часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеевій: Левит 26: 4.

³³⁴ Див. прим. 42 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

³³⁵ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 6. Пор.: исто́чникъ же исхо́ждаше ѿ зе́мли ѿ напа́ше все́ лице́ зе́мли.

³³⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11–12. Пор.: кѣсти твоѣ о́утѣни́ють, ѿ вѣ́дѣтъ ѡ́къ вертогра́дъ напо́енъ, ѿ ѡ́къ исто́чникъ, є́мѹже не ѡ́скѣѣ вода: ѿ кѣсти твоѣ прозѣвѣтъ ѡ́къ тра́ва, ѿ развѣтѣють, ѿ наслѣ́даѣтъ ро́ды родѡ́въ. **ѿ** сози́ждѣтъся пѣстыни твоѣ вѣ́чныя, ѿ вѣ́дѣтъ ѡ́сновѣ́нѣ твоѣ вѣ́чная родѡ́мѣ родѡ́въ: ѿ прозовѣ́нѣся за́дѣтель ѡ́градѣ, ѿ сте́зи твоѣ посре́дѣ о́упокѡниши.

³³⁷ Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.

³³⁸ Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: ктѡ напо́иѣтъ мѣѣ водо́ю;

³³⁹ Сковорода має на думці слова: **ѿ** ѡ́сифови рече́: ѿ вѣ́вѣнѣѣ гѣ́нѣа зе́мѣѣ є́гѹ, ѿ красѡ́тъ невѣ́сныхъ ѿ росы́ (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 13).

³⁴⁰ Парафраза Книги Псалмів 132 (133): 2–3. Пор.: **ѿ**къ мѣ́ро на главѣ, схода́щее на вѣ́дѣ, вѣ́дѣѣ а́арѡну, схода́щее на ѡ́мѣты ѡ́де́жѣ є́гѹ: ѡ́къ росѣ а́ерѡ́нѣскаѣ схода́щаѣ на го́ры сѣѡ́нскѣѣ.

³⁴¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 38. Пор.: рѣ́ки ѿ чѣ́ва є́гѹ исте́кѣтъ.

³⁴² Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 1. Перше слово у Біблії має форму: **В**нидо́хъ.

³⁴³ Трохи неточна цитата з Книги Йова 38: 2. Пор.: ктѡ сѣѣ скрѣ́ваѣи ѿ мене́ совѣ́тъ, соде́ржаѣ же глаго́лы въ се́рдцы, мене́ же ли ми́нѣтъ о́утѣити;

³⁴⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 31. Пор.: ѡ́ста́витъ чело́вѣкъ ѡ́тцѣ своє́гѡ ѿ ма́терѣ, ѿ при́лѣпѣтъсѣ къ же́нѣ своє́ѣ.

³⁴⁵ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 23. Пор.: сѣ, ни́ѣ ко́сть ѿ ко́стеѣ моѣхъ ѿ плѡ́тъ ѿ плѡ́ти моєѣ.

³⁴⁶ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 31. Пор.: ѿ вѣ́дѣѣ двѣ въ плѡ́тъ є́ди́нѣ.

³⁴⁷ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 2. Пор.: ѡ́вѣ́рзи ми́, се́стрѣ моѣ.

³⁴⁸ Парафраза Книги пророка Єзекіїля 44: 2. Пор.: сѣѣ вѣ́рѣѣ за́кѣчѣнѣѣ вѣ́дѣтъ ѿ не ѡ́вѣ́рѣѣтъсѣ, ѿ ни́кто́же про́ѣдетъ ѿ ми́: ѡ́къ гѣ́ѣ бѣтъ ѿ́лѣѣѣ вни́детъ ѿ ми́, ѿ вѣ́дѣтъ за́кѣчѣнѣѣѣ.

³⁴⁹ Друге послання св. ав. Павла до коринтян 12: 2.

³⁵⁰ Послання св. ав. Павла до євреїв 4: 14.

³⁵¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 6: 42. Пор.: *ка́кво ѿ́во глѣтъ сѣй, ѿ́кво съ нѣсѣ снидѣхъ.*

³⁵² Євангелія від св. Івана 6: 43.

³⁵³ Євангелія від св. Івана 10: 7, 9.

³⁵⁴ Євангелія від св. Луки 17: 32.

³⁵⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Ѡ́трочѧ плѧ́чѣеѣѧ въ ковчѣжцѣ, ѧ пощадѣ ѣ́ дцѣрь фараѡ́нѧ, ѧ рече: Ѡ́ дѣтѣй ѣ́врѣйскихъ сѣ́ (Друга книга Мойсеева: Вихід 2: 6).*

³⁵⁶ Сковорода має на думці слова: *И́ испѣсти́ ѡ́мій за женѡ́ю нѣ́ ѡ́стѣть своі́хъ во́дѧ ѿ́кво рѣ́кѧ, да ѿ́ въ рѣ́цѣ́ потопі́тъ (Апокаліпсис 12: 15).*

³⁵⁷ Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Матвія 22: 12. Пор.: *дрѣ́же, ка́кво вше́лъ є́си сѣ́мѧ не ѧ́мій ѡ́дѣ́лнѧ брѧ́нна;*

³⁵⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: *ѧ плѧ́чѣѧ де́нь ѧ но́чь.*

³⁵⁹ Неточна цитата з Плачу Єремії 1: 6. Пор.: *И́ ѡ́ѧѧ ѡ́ дцѣ́ре сѣ́ѡни всѧ́ лѣ́пѡта є́ѧ.*

³⁶⁰ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 9: 2. Пор.: *всѧ́ лю́бѡдѣ́йствѡтъ.*

³⁶¹ Пісня над піснями 5: 6.

³⁶² Сковорода має на думці слова: *Ѡ́дожді́тъ на грѣ́шники сѣ́ти: ѡ́гнь ѧ жѡ́пелъ, ѧ дѡ́хъ вѣ́ренъ ча́сть ча́ши ѧ́хъ (Книга Псалмів 10 (11): 6).*

³⁶³ Фраза *мѡ́щѧ́йѣѧ* къ *стѣ́нѣ́* кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: *да́же до мѡ́щѧ́гѡѧ къ стѣ́нѣ́ (Перша книга царств 25: 22).*

³⁶⁴ Сковорода має на думці слова: *те́рніє ѧ волѣ́ць возні́кнѡтъ на тре́бни́хъ ѧ́хъ (Книга пророка Осії 10: 8).*

³⁶⁵ Див. прим. 76 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

³⁶⁶ Книга Псалмів 141 (142): 5.

³⁶⁷ Книга пророка Єремії 4: 25.

³⁶⁸ Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 3. Пор.: *Всѧ́ ѡ́клоні́шѧѧ, вкѡ́пѣ́ неключі́ни вѣ́ѧ.*

³⁶⁹ Пісня над піснями 2: 14.

³⁷⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 5. Пор.: *ѿ́кво ѡ́звѣ́ѧ (є́смь) лю́бѡві́ю.*

³⁷¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 39. Пор.: *ѧ́де въ го́рнѧ́ со тѣ́ѧі́емъ.*

³⁷² Євангелія від св. Луки 17: 32.

³⁷³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *ѧ на пѣ́тн грѣ́шны́хъ не стѧ́.*

³⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *ѧ́же во́тъ чре́во, ѧ сла́ва въ стѡ́дѣ́ ѧ́хъ, ѧ́же зе́мнѧ́ лѡ́дрствѡ́тъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).*

³⁷⁵ Книга Притч Соломонових 1: 20.

³⁷⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 23: 31. Пор.: *Не ѡ́півѧ́йтеѧ вѣ́нѡмъ, но вѣ́сѣ́дѧ́те ко чѡ́лѡвѣ́кѡмъ прѣ́внымъ, ѧ вѣ́сѣ́дѧ́те во прохѡ́дѣ́хъ.*

³⁷⁷ Сковорода має на думці слова: *И́ не ѡ́півѧ́йтеѧ вѣ́нѡмъ, въ не́мже є́сть вѡ́дѧ: но па́че і́сполнѧ́йтеѧ дѡ́мъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 18).*

³⁷⁸ Див.: Євангелія від св. Івана 13: 1–11.

³⁷⁹ Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 12: 21–28.

³⁸⁰ Парафраза Євангелії від св. Луки 19: 22. Пор.: *Ѡ́ ѡ́стѣть твоі́хъ сѡ́ждѧ́ ти.*

³⁸¹ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 20: 10. Пор.: *сѡ́бѡ́та гѡ́ѧ вѣ́ѧ твоє́мѡ.*

³⁸² Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѧ сохрани́те сѡ́бѡ́тѧ, ѿ́кво стѧ́ сѣ́ѧ є́сть гѡ́ѧ ѧ́ вѧ́мъ: ѡ́скверні́вый ѿ́ сме́ртю ѡ́мре́тъ (Друга книга Мойсеева: Вихід 31: 14).*

³⁸³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 39. Пор.: *ѧ́ще тѧ́ ктѡ ѡ́дѧ́рнѣ́тъ въ де́снѡ́ твою́ лѧ́ннѣ́, ѡ́брати́ є́мѡ ѧ́ дрѡ́гѡ.*

³⁸⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 16. Пор.: *вѡ́дите ѡ́во мѡ́дѧ ѿ́кво є́мѧ́.*

- 385 Сковорода має на думці слова: *да продаіть ризъ своѣ, ѿ кѣпитъ нѣжъ* (Євангелія від св. Луки 22: 36).
- 386 Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 25: 7–8.
- 387 Сковорода має на думці слова: *тако снѣдѣтъ сынове іїлєвы хлѣбъ свой нечїсть во ѡзыцѣхъ, ѡможе разсыпѡ ѿ* (Книга пророка Єзекїїля 4: 13).
- 388 Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12. Пор.: *да станеть сѡлнце прѡмѡ гавѡнѡ*.
- 389 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 5. Пор.: *скажи ми, гдѣ, кончинѡ моѡ ѿ числѡ днѣй моїхъ, коѣ єсть, да разѡмѣю*.
- 390 Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5, 8, 13, 19, 23, 31.
- 391 Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: *ѡ несмысленнаѡ ѿ кѡснаѡ сѣрдцѣмъ*.
- 392 Книга Псалмів 8: 5.
- 393 Книга Псалмів 143 (144): 4.
- 394 Цей образ узято з Книги Псалмів 114 (115): 8. Пор.: *Благождѡждѡ прѣдъ гдѣмъ во странѣ живѣхъ*.
- 395 Фраза *на небесѣ ѿ на землѣ* зринає в Книзі пророка Даниїла 6: 27, у Книзі пророка Іоїля 2: 30 та в Апокаліпсисі 5: 13.
- 396 Книга Псалмів 18 (19): 5.
- 397 Книга Псалмів 103 (104): 2.
- 398 Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 12. Пор.: *Ктѡ ѡзмѣри гѡрстїю водѡ ѿ нѣбо пѡдїю ѿ всю землю гѡрстїю*;
- 399 Парафраза Книги Притч Соломонових 9: 1. Пор.: *Прѣмѡдрѡсть создѡ сѣбѣ дѡмъ ѿ ѡутвердѣнї столпѡвъ сѣдѣмъ*.
- 400 Книга Псалмів 71 (72): 5.
- 401 Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 2. Пор.: *Небесѡ повѣдають сѡвѣдѣнїѡ*.
- 402 Сковорода має на думці слова: *сѡва въ вышнихъ вѣхъ* (Євангелія від св. Луки 2: 14).
- 403 Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: *Ѳрыгнѡ сѣрдцѣ моѡ сѡво блѡго*.
- 404 Євангелія від св. Луки 2: 12.
- 405 Очевидно, Сковорода має на думці слова: *пѡче всѣхъ сынѡвъ чѡловѣческихъ* (Книга пророка Ісаї 53: 3).
- 406 Євангелія від св. Матвія 2: 9.
- 407 Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 10. Пор.: *сѣ во, блѡговѣствѡю вамъ рѡдѡсть вѣлїю*.
- 408 Сковорода має на думці слова: *їже ѡбратїса ѿ нѣ ѡ плача въ рѡдѡсть* (Книга Естер 9: 22).
- 409 Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 23. Пор.: *Возвесѣлїтѣсѡ, небесѡ, ѡко помїлова вѣтъ іїлѡ: вострѣбїтѣ, ѡсновѡнїѡ земнѡѡ*.
- 410 Книга Псалмів 95 (96): 2.
- 411 Парафраза Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: *Сѣй дѣнь, єгѡже сотворї гдѡ, возрѡдѣмѡ ѿ возвесѣлїмѡ въ ѡнь*.
- 412 У Книзі Псалмів 67 (68): 18 зринає фраза *колѣсницѡ вѣлїѡ*.
- 413 Книга пророка Ісаї 33: 17.
- 414 Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 23–28.
- 415 Фразу “пѣснь побѣдная” взято з церковних піснеспівів. Пор.: “Пою Спасителю побѣдную пѣснь” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].
- 416 Неточна цитата з Книги Псалмів 19 (20): 8. Пор.: *Сїн на колѣсницѡхъ, ѿ сїн на конѣхъ*.
- 417 Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 10.

- ⁴¹⁸ Сковорода має на думці слова: востокъ ѿмъ (Книга пророка Захарії 6: 12).
- ⁴¹⁹ Євангелія від св. Матвія 2: 9.
- ⁴²⁰ Книга Ісуса Навина 10: 12.
- ⁴²¹ Книга Ісуса Навина 10: 13.
- ⁴²² Очевидно, Сковорода має на думці слова: Премѣдрость во ісхѣдѣхъ поетсѧ (Книга Притч Соломонових 1: 20).
- ⁴²³ Сковорода має на думці слова: воставъ, пѣтрѣ, заколи ѿ ѿждѣ (Дії св. апостолів 10: 13). Див. також: Дії св. апостолів 11: 7.
- ⁴²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: єдинъ гдѣ, єдина вѣра, єдино крѣщеніє (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 5).
- ⁴²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 100 (101): 8. Пор.: Воотрѣа ізбвѣахъ всѧ грѣшныа зємѣи.
- ⁴²⁶ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: плѣтъ не пользєтъ ничтѣжє.
- ⁴²⁷ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: творѣи а҃глы своѧ дѣхѣи.
- ⁴²⁸ Очевидно, Сковорода алегорично трактує тут Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14, де янголи названі “служебними духами” (сѣлѣбніи дѣси).
- ⁴²⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 7. Пор.: ѡподобѣю єго мѣжѣ мѣдрѣ, ѿже создѧ хрѣстини своѧ на кѧмени.
- ⁴³⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ізыди ѿ зємѣи твоєѧ ѿ рѣдѣ твоєѧ ѿ дѣмѣ ѡтцѣ твоєѧ (Дії св. апостолів 7: 3).
- ⁴³¹ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 11. Пор.: Слыши, дщи, ѿ вѣждѣ, ѿ приклонѣи ѡхо твоє, ѿ забѣди мѣди твоѧ ѿ дѣмѣ ѡтцѣ твоєѧ.
- ⁴³² Книга Притч Соломонових 1: 20.
- ⁴³³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: ісхѣди во мой ісхѣди животѣ.
- ⁴³⁴ Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: не вѣмѣ: слѣдѣ ѡрѣлѣ парѣца (по воздѣхѣ).
- ⁴³⁵ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.
- ⁴³⁶ Див. прим. 386 до діалогу «Бєсѣда, нареченная двое».
- ⁴³⁷ Трохи неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: Твоѣи же ли повелѣнїєи возноситсѧ ѡрѣлѣ.
- ⁴³⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16. Пор.: не вѣщѣ текѣхѣ.
- ⁴³⁹ Сковорода має на думці слова: не вѣмѣ: слѣдѣ ѡрѣлѣ парѣца (по воздѣхѣ) ѿ пѣти змѣи (ползѣца) по кѧмени (Книга Притч Соломонових 30: 18–19).
- ⁴⁴⁰ Книга пророка Ісаї 40: 6.
- ⁴⁴¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: Гдѣ бѣтъ мой сімѣ моѣ, ѿ ѡчи́нітъ нѣзѣ мой на совершѣніє, ѿ на высѣклѣ возводѣтъ мѣ, єже повѣдѣти мѣ въ пѣснѣи єго.
- ⁴⁴² Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: повѣдѣти мѣ въ пѣснѣи.
- ⁴⁴³ Схожий вислів є, наприклад, в «Енеїді» Вергілія (XI, 513–514): “ipse ardua montis / per deserti iugo superans adventat ad urbem” (у перекладі Михайла Білика: “а сам по стрімких, недоступних / Пнеться верхах і підходить під місто” [Публії Вергілій Марон. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 252]) чи в поемі Лукреція «Про природу речей» (VI, 469): “montis cum ascendimus altos” (у перекладі Андрія Содомори: “сходим на гори високі” [Тім Лукрецій Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 161]).
- ⁴⁴⁴ Сковорода має на думці слова: ѿ свѣтъ во тѣмѣ свѣтитсѧ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

⁴⁴⁵ Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

⁴⁴⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѿ**коже слышахомъ, та́кѡ и вѣдѣхомъ во градѣ гдѣ силъ, во градѣ бѣа́ нашегѡ: бѣ́тъ ѡсновѣ и въ вѣ́кѣхъ (Книга Псалмів 47 (48): 9).

⁴⁴⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: **исполнятся дніе рыданіа твоегѡ**.

⁴⁴⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: **прїидите, възведемъ на горѣ гдѣню** (Книга пророка Ісаї 2: 3).

⁴⁴⁹ Книга Псалмів 43 (44): 10; 59 (60): 12.

⁴⁵⁰ Фразу **даждь намъ помощь** узято з Книги Псалмів 59 (60): 13; 107 (108): 13.

⁴⁵¹ Книга Притч Соломонових 8: 35.

⁴⁵² Євангелія від св. Івана 3: 7.

⁴⁵³ Книга Притч Соломонових 1: 20.

⁴⁵⁴ Євангелія від св. Луки 17: 32.

⁴⁵⁵ Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.).

⁴⁵⁶ Книга Рут 2: 8; Книга Псалмів 44 (45): 11.

⁴⁵⁷ Очевидно, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28. Пор.: **да въздетъ бѣтъ всѣхъ**.

⁴⁵⁸ Книга пророка Ісаї 61: 10.

⁴⁵⁹ Книга пророка Ісаї 61: 10.

⁴⁶⁰ Сковорода має на думці Христові слова: **мѣти моѡ и братѣа моѡ сїи сѣтъ, слышати сло́во вѣ́їе, и творѣ́щи є** (Євангелія від св. Луки 8: 21).

⁴⁶¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **и весели́ся съ жено́ю** (Книга Притч Соломонових 5: 18).

⁴⁶² Див.: **Нарцы прїе́мдарость сестрѣ́ тѣвѣ́ вы́ти** (Книга Притч Соломонових 7: 4).

⁴⁶³ Див.: **Брати́тъ ѡ́ братѣа́ помога́емъ** (Книга Притч Соломонових 18: 19).

⁴⁶⁴ Див.: Євангелія від св. Луки 11: 5.

⁴⁶⁵ Див.: Перша книга царств 25: 18.

⁴⁶⁶ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 14: 18.

⁴⁶⁷ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 18: 8.

⁴⁶⁸ Сковорода має на думці слова: **и раздѣ́ли всѣ́мъ лю́демъ на всю́ силѣ́ и́їлевѣ́ ѡ́ да́на да́же до ви́рсаві́н, и ѡ́ мѣ́жа да́же до жены́, ко́емѣ́ждо по ѡ́крѣ́хъ хлѣ́ба, и по ча́сти печѣ́нагѡ мѣ́са, и по скѡвраднѡ́мъ ми́ннѣ́** (Друга книга царств 6: 19).

⁴⁶⁹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 19. Останнє слово має форму: **плѣ́нъ**. Див. також: **возше́дъ на вы́сотѣ́, плѣ́нилъ є́си плѣ́нъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 8).

⁴⁷⁰ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 42: 25–28.

⁴⁷¹ Див.: Третя книга царств 10: 13.

⁴⁷² Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 21; Євангелія від св. Марка 6: 44; Євангелія від св. Луки 9: 14.

⁴⁷³ Див.: Євангелія від св. Матвія 2: 11.

⁴⁷⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ни є́динъ мѡ́жеи тѣ́хъ звѣ́нныхъ вѣ́ситъ моѡѣ́ вѣ́чери: мнѡ́зи бо сѣ́тъ звѣ́ни, ма́иш же и́звѣ́рнныхъ** (Євангелія від св. Луки 14: 24).

⁴⁷⁵ Книга Псалмів 35 (36): 9.

⁴⁷⁶ Книга пророка Ісаї 31: 9.

⁴⁷⁷ Євангелія від св. Луки 14: 15.

⁴⁷⁸ Книга Притч Соломонових 9: 1.

⁴⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 43: 34.

⁴⁸⁰ Євангелія від св. Матвія 26: 27.

- ⁴⁸¹ Євангелія від св. Луки 24: 35.
- ⁴⁸² Пісня над піснями 2: 5.
- ⁴⁸³ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: под сѣнь єгѡ восхотѣхъ.
- ⁴⁸⁴ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: Брѣтъ ѿ брѣта помогаємъ, ѡкѡ градъ твѣрдъ.
- ⁴⁸⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 2. Пор.: Дѣтъ брѣтъ моємѣ и брѣтъ мой мнѣ.
- ⁴⁸⁶ Книга пророка Ісаї 44: 20.
- ⁴⁸⁷ Див., наприклад: Не мѣртвѣи восхвалѣтъ тѣ, гдѣи, нижє всѣ низхѡдѣцѣи во ѡдъ: но мѣ живѣи благословѣтъ гдѣ ѡнѣи до вѣка (Книга Псалмів 113 (114): 25–26).
- ⁴⁸⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.
- ⁴⁸⁹ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6. Пор.: ѡже возсѣла въ сѣрдѣцѣхъ нашіхъ.
- ⁴⁹⁰ Книга Псалмів 32 (33): 11.
- ⁴⁹¹ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дѣхъ во всѣ испытѣтъ, и глѣбини вѣдѣ.
- ⁴⁹² Неточна цитата з Книги Йова 38: 2. Пор.: менѣ же ли мнѣтъ ѡутѣити;
- ⁴⁹³ Пісня над піснями 5: 6.
- ⁴⁹⁴ Неточна цитата з Дій св. апостолів 13: 22. Пор.: ѡбрътѡхъ дѣда сына іессѣова, мѣжа по сѣцѣ моємѣ.
- ⁴⁹⁵ Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: вразѣ чѣловѣкѣ домашіни єгѡ.
- ⁴⁹⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки 23: 38. Пор.: сѣи єсть цѣрь іудѣйскъ.
- ⁴⁹⁷ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: и зѣмлю снѣси всѣ днѣ животѣ твоєгѡ.
- ⁴⁹⁸ Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 9. Пор.: ѡкѡ насытити єсть дѣшѣ тѣмѣ, и дѣшѣ ѡмѣцѣ испѡлни вѣдѣ.
- ⁴⁹⁹ Книга Псалмів 2: 1.
- ⁵⁰⁰ Книга Псалмів 2: 2.
- ⁵⁰¹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: вѣжѣтъ, ѡже снѣтъ ѡбѣдѣ въ цѣтѣи вѣи.
- ⁵⁰² Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ⁵⁰³ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ⁵⁰⁴ Фразу пѣсѣ наші взято з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 7.
- ⁵⁰⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 8. Пор.: Пѣтъ во гдѣнь сѣдѣ: ѡповѣхомъ на ѡмѣ твоє и пѣмѣтъ, єѡже жѣлѣтъ дѣшѣ наші.
- ⁵⁰⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: идѣже во ѡце вѣдѣтъ тѣрѣпѣ, тѣмѣ совѣрѣтъ ѡрѣи.
- ⁵⁰⁷ Сковорода має на думцѣ слова: сѣлѣ єси на прѣтѡлѣ, сѣдѣи прѣвѣд (Книга Псалмів 9: 5).
- ⁵⁰⁸ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: ѡбразѣ вѣпѣстѣи єгѡ.
- ⁵⁰⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: сѣлѣи сѣлѣи и ѡбразѣ вѣпѣстѣи єгѡ.
- ⁵¹⁰ Книга пророка Ісаї 33: 17.
- ⁵¹¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 1: 5. Пор.: не воскресѣтъ нечѣстѣи на сѣдѣ.
- ⁵¹² Сковорода говорить тут про Родоського колоса – статую Геліоса, зруйновану землетрусом у 224 р. до н. е. Про цю статую згадували й інші українські письменники. Наприклад, автор однієї з різдвяних драм писав: “Солнечнозрачный боже, чудны Аполлине, / Ювиша и Латоны первородны сыне! / Брате день вѣщающей от утра Дианны, / Свѣтом, аки ризою, свѣше одѣянный! / В островѣ Родѣ создал столп своими труды, /

Между седми сочислен мира сего чюды" [Різдвяна драма // Рєзанов В. Драма українська. Старовинний театр український. – Київ, 1927. – Вип. 4: Шкільні дійства різдвяного циклу. – С. 191–192].

⁵¹³ Сковорода має на думці слова: **И** тєчє скѡрѡ двѣдѣть, и стѣ надѣ нѣмѣть, и взлѣ мѣчѣ ѣгѡ, и извлєчє ѣгѡ ѡ нѣдрѣ ѣгѡ, и ѡмєртвѣ ѣгѡ, и ѡсчєчє ѣмѣ главѣ ѣгѡ. **И** вѣдѣша иноплємєнницы, ѣкѡ ѡмрє сильный ѣхѣть, и вѣжѣша (Перша книга царств 17: 51). Цей образ був досить популярний в літературі старої України. Досить пригадати бодай назву спрямованого проти Іоаникія Галатовського полемічного трактату Теофіла Рутки «Голіат, вражений своїм мечем» [див.: Rutka Th. Goliat swoim mieczem porażony, to iest Ioannicius Galatowski, archimandrita Ielecki, przeciw pochodzenia Ducha S. od Syna y o Kosciolowi Rzymskiemu piszący. – Lublin, 1689].

⁵¹⁴ Книга пророка Наума 3: 5.

⁵¹⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 11: 6–8. Пор.: и пастѣса бѣдѣть вкѡпѣ волѣкъ съ ѣгнѣмѣть, и рысь почѣтѣть со кѡзѣнцѣмѣть, и телѣць и юнѣць и лѣвъ вкѡпѣ пастѣса бѣдѣть, и ѡтрѡчѣ малѡ повєдѣть ѣ: и волѣ и мєдвѣдѣ вкѡпѣ пастѣса бѣдѣть, и вкѡпѣ дѣти ѣхѣть бѣдѣть, и лѣвъ ѣкѡ волѣ ѣсти бѣдѣть плѣвы: и ѡтрѡчѣ малѡ на пещѣры ѣспѣдѡвъ и на лѡжє изчѣдѣй ѣспѣдскихѣ рѡкѣ возложѣть.

⁵¹⁶ Парафраза Книги Псалмів 90 (91): 13. Пор.: на ѣспѣда и вѣсѣйсѣ настѣпиши, и поперѣши лѡвъ и змѣлѣ.

⁵¹⁷ Див. прим. 64 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁵¹⁸ Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 4. Пор.: **Ѧ**ще бо и пойдѣ посрєдѣ сѣни смѣртныа, не ѡубѡйсѣ злѣ, ѣкѡ тѣ со мною ѣсѣ.

⁵¹⁹ Книга Юдити 13: 11; Книга пророка Ісаї 8: 8.

⁵²⁰ Євангелія від св. Луки 2: 15.

⁵²¹ Пісня над піснями 8: 5.

⁵²² Євангелія від св. Луки 2: 15.

⁵²³ Парафраза Книги Юдити 13: 11. Пор.: ѡвѣрзѣте нѣѣ, ѡвѣрзѣте вратѣ, съ нѣми бѣѣ.

⁵²⁴ Фраза во вратѣхѣ ѣлѣ зринає в Книзі пророка Софонії 2: 14.

⁵²⁵ Пісня над піснями 2: 9.

⁵²⁶ Сковорода має на думці слова: **С**кѣрныхѣ же и вѣвѣихѣ вѣснѣй ѡрицѣйсѣ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

⁵²⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: не сдѣйте на лицѣ.

⁵²⁸ Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 18. Пор.: **Ѧ**ще и чтѡ смѣртно испѣѡтъ, не врєдѣтъ ѣхѣ.

⁵²⁹ Сковорода має на думці слова: **Ж**ало же смѣрти грѣхѣ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).

⁵³⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 12. Пор.: прѡдѡхѡмѣ сквозѣ ѡгнь и вѡдѣ.

⁵³¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 5. Пор.: ѡкрѣю зѣдѣлѣ твоѡ кѣ лицѣ твоємѣ, и покажѣ ѣзыкомѣ срамѡтъ твоѡ и цѣрствѣмѣ вєзѣстѣє твоє.

⁵³² Парафраза Книги пророка Наума 3: 6. Пор.: возвѣрѣ на тѣ ѡгнѣшєнїє по нечѣстѡтѣмѣ твоимѣ, и положѣ тѣ вѣ прѣтѣлѣ.

⁵³³ Сковорода має на думці слова: **П**ѣки подобно єсть цѣтвѣє нѣвноє чєлѡвѣкѣ кѡпѣцѣ, ѣцѣцѣ добрыхѣ вѣсерєй, ѣже ѡвѣрѣтъ єдинѣ многоцѣненѣ вѣсерѣ, шѣдѣ прѡдѣдѣ всѣлѣ, єлѣка имѣше, и кѡпѣ єгѡ (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

⁵³⁴ Родос здавна славився своїми помаранчевими гаями й пальмами [див.: Замаровський В. Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979. – С. 230].

⁵³⁵ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 6: 10. Останнє слово має форму: *сидо́хъ*.

⁵³⁶ Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁵³⁷ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 23. Пор.: **Ѣ**дѣцѣи мѧ ѣще взѧчѣтъ, и пїющѣи мѧ ѣще вжѧжѧтъсѧ.

⁵³⁸ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бгѣ любви ѣсть.**

⁵³⁹ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1–3. Пор.: **Т**очію **в**дааіи **д**шш **с**воіи **и** **р**азмышлаліи **в**ь **з**аконѣ **в**ышнѣгѡ **р**емѣдѡрости **в**сѣхъ **д**рѣвниихъ **в**зыщеть **и** **в**о **п**рѣрочествіиихъ **п**озчѣтисѧ **в**ѣдетъ: **п**овѣсти **м**жѣи **и**мениитыхъ **с**облюдетъ **и** **в**о **и**звѣтѣ **п**рѣтчей **с**овнідетъ, **с**окровѣннаѧ **п**рѣтчей **и**зыщеть **и** **в**ь **г**аданіи **п**рѣтчей **п**оживетъ.

340 Коли Сковорода стверджує, що тисячі образів Святого Письма “наслідують” Божу Премудрість так само, як “частини розбитого зеркала” – людське обличчя, він на-в’язується до образу, за допомогою якого богослови намагалися пояснити таїнство святої евхаристії: ціле дзеркало показує ціле обличчя, так само, як і кожен шматочок дзеркала розбитого [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. Арк. 82 (зв.); *Галатювський І.* Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 230; *Туптало Д.* Два-надесят статей, иже уверяют сомнящихся или невѣрство имущих человекъ о пре-существленіи хлѣба в тѣло и вина в кров Господа нашего Ісуса Христа // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 125; Слово к народу каюліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 7 (зв.), 192 (зв.); Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 287; Начатки догматно-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 565–566]. Набу-ваючи універсальності, це старе богословське “подобенство” могло втілювати також метафізичні опозиції Бога та творива, духу й матерії, цілого й частини, континуальності й дискретності. Саме воно стає “принципом індивідуації”, скажімо, ідеї *богосинівства* (“...дар всыновленія Божія єсть то причастіє и присвоєніє человекъ Богови, то єсть Бог сам от неисповѣмаго милосердія своего, хотя єсть в себѣ безмѣрный, безконечный, к естеству человекъскому мѣримому и кончаемому способом не вымовным себе аки бы ужичает, изображаючи в томже естествѣ человекъа свое подобіе, сподобяще его до видѣнія Божественнаго лица своего вѣчна в небѣ так, нѣбы якоже солнце, хотя єсть велии великое и над круг земли болшое, блеском еднак своим в зеркалѣ цѣлое изображается” [Начатки догматно-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 108]), думки про *неподільність духовної субстанції* (“...частей бо душа не имать, дух нераздѣлен суть. Но и в иных вещей не тожде ли бывает. Ни ли видѣсте когда от многих частей устроенное зеркало, како едино и тожде лице человекъское во многих оныхъ зеркала частех видимо бывает” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 392–393]) тощо.

⁵⁴¹ Див. прим. 4 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

⁵⁴² Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 2. Пор.: **ѿ**коже крѣнь въ тѣрніи.

⁵⁴³ Грецький бог сновидінь Морфей приходив у сні в образах різних людей.

⁵⁴⁴ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 31: 16. Пор.: не простирай рѣки ѿ не гнѣтисѧ съ нимъ въ соудю.

⁵⁴⁵ Парафраза Книги Псалмів 10 (11): 5. Пор.: *любáй же непра́вдѣ ненави́дитъ свою дѣшѣ*.

⁵⁴⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломоновых 12: 26. Пор.: **Раздѣли́въ прѣвни́къ себѣ**
дрѣвѣ въдѣетъ.

547 Нечотна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: всѣмъ книжникомъ, надѣвши
цѣпѣю нѣномъ, подобенъ єсть человекъ домовитѣ, ѣже износитъ ѿ сокровища своего
новѣаа и вѣщаа.

⁵⁴⁸ Див. прим. 175 до циклу «Басни Харьковскія».

«Про сходження Святого Духа від самого Отця» Адама Зерникава, але й численні поетичні твори, що їх можна знайти в книжках Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699. – Арк. 35 (зв.)–42], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 166–167], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 82] та інших [про цей та інші сюжети української полемічної літератури див.: *Ушкалов Л.* Феномен української полемічної літератури // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 121–132].

⁵⁶⁴ Сковорода має на думці суперечки про таїнства, зокрема про причастя під однією чи двома особами, про час перетворення святих дарів, про поливальне хрещення тощо.

⁵⁶⁵ Очевидно, Сковорода має на думці суперечку між православними й католиками, з одного боку, та протестантами – з другого про те, чи може порятувати людину сама тільки віра. Цей сюжет досить часто зринає у творах старих українських богословів [див., наприклад: *Книга о вѣрѣ.* – Київ, 1620. – С. 168; *Галатовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 101; *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдних. – Київ, 1674. – Арк. 8 (зв.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 891–1026; *Начатки догмато-нравоучительнаго богословія.* – Почаїв, 1770. – С. 258–273].

⁵⁶⁶ Тут можна пригадати суперечки про “двоєперстіє” чи “троєперстіє”, про партесний спів тощо.

⁵⁶⁷ Чи не найголовнішим питанням пневматологічних суперечок було питання про те, чи янголи цілком безплотні, чи мають “духовне тіло”.

⁵⁶⁸ Тут на передньому плані перебували суперечки між католиками й православними про чистилище, що в Україні набули особливої гостроти на зламі XVI–XVII ст.

⁵⁶⁹ Сковорода має на думці богословські суперечки з приводу трьох основних моделей змалювання раю: *рай-сад, рай-місто, рай-небо*.